

રઠીયાળી રાત

“ ભાગ ૨ એ ૩ ”

૨૫૪
સંસ્કૃત મહાભારત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કાપીગણિટ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૧૪૬૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રઠીયાળી રત્ન

વિષય ૨/ ૧ : ૨૪૬ : ૨.૧૧૬

રઢીચાળી રાત

:: ભાગ ત્રીજો ::

સંપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૬૨૩

૩૨૬૩

પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦ : ૧૯૨૭ : જીન
બીજી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦ : ૧૯૨૯ : માર્ચ

મૂલ્ય દસ આના
પાકું પુકું ચૌદ આના

.

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ : રાણપુર

નિવેદન : (આવૃત્તિ બીજી)

૧. કેટલાંક ગીતોને ચોગ્ય લાગ્યા મુજબ સ્થાનાંતર કરાવ્યું છે, તેમજ કેટલાંકમાં વધુ પંક્તિઓ જડી આવવાથી સુધારા વધારા કર્યા છે. ખાસ કેઈ મોટો ફેરફાર કર્યો નથી.

૨. આ ત્રીજા ભાગનો પ્રવેશક મારી ધારણા કરતાં અધિક આદર પામ્યો છે. એ બતાવે છે કે આ ચાર વર્ષના ગાળામાં આપણાં ગીત-સાહિત્યને શાસ્ત્રીય વિવેચનાને ધોરણે મૂલ્યવવાના પ્રયત્નો પ્રગટ્યે વધાવ્યા છે. આપણાં ગીતોનું ગૌરવ એટલે અંશે ઓળખાયું છે.

૩. ઉપર લખી વાત મારા મનમાં એક નવો વિચાર જન્મ્યાવે છે: તે આ છે: હમણાં હમણાં મુંબઈ ખાતે પૂજ્ય શ્રી. કૃષ્ણદાસભાઈ ઝવેરીના

સૂચન પરથી ત્યાંની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીના વિદ્વાન પ્રમુખ શ્રી. ડૉ. જીવજી મોદીએ તેમની મંડળીની વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાળાનાં છ જે વ્યાખ્યાનો આ વર્ષે મને સોંપેલાં, અને તે છ જે વ્યાખ્યાનોમાં મેં માત્ર લોકગીતો પૂરતા જ છ નૂદા નૂદા વિષયો પાડી નાખેલા. તેમાંનો એક વિષય હતો “બેલેડ : કથાગીતો.” એ વિષયનું મેં યથામતિ સારી પેઠે મંથન કરેલું. આપણે ત્યાં ‘બેલેડ’ના કેટકેટલા પ્રકારો છે અને યુરોપી વિવેચનને ધોરણે એમાં કેટલું જવાહિર ભર્યું છે. તેનો ધણો ધણો નવીન ખ્યાલ મને આ વ્યાખ્યાન આપવાથી આવેલો. ‘બેલેડ’ પર વિશેષ યુરોપી વિવેચન પણ વાચવાની તક મળેલી. આ બધા પરથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે ‘રઠીયાળી રાત’ ‘બહારવટીયા’ ‘સંતો’ ને ‘દોહાવાળી કથાઓ’ વગેરે સંગ્રહોમાંથી ‘બેલેડ’ હોય તેટલાં તમામ નૂદાં પાડી તેનો એક અલાયદો સંગ્રહ શાસ્ત્રીય ધોરણે કરવો : તેનો એક ઝીણવટ ભર્યો પ્રવેશક આપવો : તેમાં હિન્દના ઈતર પ્રાન્તોના બેલેડ-સાહિત્યની પણ તુલના-દૃષ્ટિએ નોંધ લેવી. મને અદ્દા છે કે એક સ્વત્રંત્ર વિષય તરીકે આ સંગ્રહ ધણાને આદરણીય થઈ પડશે.

૪. પુસ્તકને અંતે એક નાના એવા શબ્દ-કોષની જરૂર તો લાગી હતી. પરંતુ વધુ વિચારતાં જણાયું કે એવી જરૂર તો લોક સાહિત્યના પ્રત્યેક પુસ્તકને માટે ઉભેલી જ છે. પણ નૂદો નૂદો કોષ આપવાથી ધણા શબ્દોની પુનર્રક્તિ અનિવાર્ય થઈ પડે તેવું છે. તેથી એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે એ તમામ પુસ્તકોને લાગુ પડતો એક સામટો જ એક કોષ નૂદી ચોપડી રૂપે તારવીને પ્રગટ કરી દેવો. આ કામ બનતી ત્વરાએ કરીશ. વાચકોને એને અલાવે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ હું સમજીું છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર : ૨૦ : ૩ : '૨૬
૧૯૮૫ : ફાગણ

}

સંપાદક

નિવેદન

‘રઠીયાળી રાત’નો આ ત્રીજો સંગ્રહ ઉમેરાતાં એકંદર આશરે સાઠ ત્રણસો ગીતોની સંપત્તિ આપણે સર્વલક્ષી કાળના મુખમાંથી બચાવી શક્યા છીએ. સામાન્ય રીતે ઘણાં ખરાં પ્રચલિત ગીતો આમાં સમાઈ નય છે.

ખદાં જ ગીતો ઉત્કૃષ્ટ હોવાનો દાવો થઈ શકે જ નહિ. તેમ છતાં સાધારણ ગીતોને પણ દાખલ થવા દેવામાં મારે આશય તે ગીતોમાં પ્રતિબિમ્બ થતા લોક સમાજના, તેમજ તેમના કાવ્ય વિકાસના અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડવાનો જ છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે આમાંથી ચુંટણી કરી અદ્યાયદા સંગ્રહો કરવાનો અવકાશ છે, અને ‘બાળ રઠીયાળી’ જેવું Selection કરવાનું મારા હક્કમાં જ છે.

આ વખતનો પ્રવેશક લખવામાં ખાસ અભ્યાસી ભાઈ બહેનો પર મુખ્ય દૃષ્ટિ રખાઈ છે. વિશેષે કરીને કોલેજમાં ભણનારાઓની ઉપયોગીતા ધ્યાનમાં લીધી છે. ‘Ballads’ વિષે જે ચાર પુસ્તકો મળી આવ્યાં તેમાંથી યથોચિત દોહન કરેલું છે.

દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર માટે લોકગીતોનો અથાક સંગ્રહ કરનાર શિક્ષિકા બહેન શ્રી. લીલાવતી બહેને પોતાનો સંગ્રહ મને કાયમ જોવા દઈ, ન્યારે ન્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે પોતાને મિલક ક’ઠેથી મને ઉદાર હૃદયે દાળો સંભળાવ્યા છે. ‘સમાજ-જીવન’ માસિકનાં તંત્રી બહેન શ્રી. લક્ષ્મીબહેન ડોસાણીએ મને થોડાખંધ ગીતો સંભારી સંભારીને

લખી મોકલ્યા હતાં તેમાંથી પણ નવા હતાં તેનો ઉપયોગ મેં આ સંગ્રહમાં કર્યો છે. સૌ. બહેન શ્રી. જયાકુમારી દાણીએ મારે માટે ખુલ્લે ખાંચરે ફરી ફરી ગીતો સંધ્યાં, ઢાળો ઝીલ્યાં, અને એ-બધાની ટોચે-બહેર શ્રોતાજનોની વચ્ચે જઈને ગીતોનું પ્રચારકાર્ય કર્યું છે. માતૃશ્રી મોંઘીબા પરમાનંદ ઠક્કરનું સમસ્ત કુટુંબ તો મારે માટે ગીતો-વાતોનું ખારે માસ ચાલતું અખૂટ પરબ છે. અને આ તમામના મોમાં એક આદરભર્યું નવું નામ બહેન શ્રી. પ્રેમલીલા બહેન સુમંત મહેતાનું ઉમેરીને કૃતાર્થ થાઉં છું. ગુજરાતનાં ગરબા-મંડળો એ બહેનનાં કોકિલ-કંઠથી કયાં અભણ્યાં છે? એમના લાલિત્યમય કંઠ પર ચડીને કેંક આધુનિક કવિઓના રાસો ધન્ય બન્યાં છે. પરંતુ રાજકોટની બાર્ટન શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની અંદર પોતાની કાઠીઆવાડી વિદ્યાર્થીની બહેનોના વંદમાં, અસલ કાઠીઆવાડી ઢાળનો રાસ ગાતાં ગવરાવતાં તો એ બહેનને હજુ હમણાં જ જોયા. પોતાની રાસઘેલી શિષ્યાઓની સાથે સમેવડ બનીને રાસડાનાં કુંડાળામાં ધ્રુમતાં, કાઠીઆવાડી રાસડા ઝીલતાં, ઝીલાવતાં, અને પોતાની હદાર રાસવૃત્તિ વડે પ્રાચીન અર્વાચીન રાસડાઓની વચ્ચે સંગમ કરાવતાં એ બહેને વિના સંકોચ પોતાની વિદ્યાર્થીની બહેનો કનેથી મારા માટે અનેક મધુર ગીતો કઢાવી આપ્યાં છે. પ્રત્યેક પુસ્તકની માફક આના મુખપૃષ્ઠ પર પણ ભાવવાહી ચિત્ર કરી આપી મારી લેખન-ભાવના સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવનાર મિત્રવર રવિભાઈનું ઋણ પણ કેમ ભૂલું?

હું તો માત્ર નિમિત્ત જ બન્યો છું. ગીતોનાં સાચાં દાન દેનારાં તો આ બધાં છે. ગીત-સંગ્રહની મારી આ ત્રીજી કુલછાબ ગુર્જરી માતાને ધરતાં ધરતાં, આ તમામ પ્રેમીજનોનું ઋણ સ્વીકારી લઈ અને રાસ-રાત્રિની પૂર્ણાહૂતિએ મારી ગુજરાતણ બહેનો જે પંક્તિઓ ગાય છે, તે જ પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવી હું કૃતજ્ઞ હૃદયે વિદાય લઉં છું કે

“અમે અમારા ઘેરે બશું

બેનો રામ રામ છે!

“બોલ્યું ચાલ્યું કરજો માફ

બેને રામ રામ છે!

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

રાણપુર

૧૫ : ૬ : '૨૭

સંપાદક

લોકગીતોની તુલના-દષ્ટિ

§

લોકગીતોના પ્રદેશનો સીમાવિસ્તાર કેટલો? એ વડલાની અનેક શાખાઓ : રાસડા, કીર્તનો, ધોળ, સળુકા, રામાવળા, કૃષ્ણાવળા, ભજનો, ફૂલાઓ ઇત્યાદિ.

રાસડાની પણ નૃજવી જતો:

૧. ગીતકથાઓ અથવા કથાગીતો : Ballads
૨. ઉર્મિગીતો
૩. ઋતુગીતો
૪. બાલગીતો.
૫. સંસાર-ચિત્રો
૬. મર્મ-ગીતો

ગીતકથાઓ કઈ કઈ ?

ઐતિહાસિક ગીતકથાઓ : જસમાનો રાસડો, રાણકદેવીનો રાસડો, દાકુભા, દાણરાજની કુંવર, સોનલ ગરાસણી, વેલો રાવળ, બાલુડો જોગી ગોપીચંદ વગેરે, જેમાં મામ્ય ઇતિહાસના, વીરત્વના, સતીત્વના, વિધ-પ્રદાનના, અપહરણના આદિ કરણ બનાવો ગવાયા છે.

કૌટુંબિક ગીતકથાઓ : જેવી કે મોટાં ખોરડાં, પાતળી પરમાર, વીરને વખડાં, વાંઝીયાં આદિ કુટુંબ-જીવનના કલેશોમાંથી જન્મતી, પણ અબોલ આત્મસમર્પણની અથવા અનુકમ્પાજનક જીવન-અંતની ઘટનાઓ.

૩. ઇતિહાસ-યુગ પૂર્વેની, એટલે કે Pre-historic કાળની કથાઓ કહેતાં ગીતો : જેવાં કે હરચંદ રાજ, રામનાં લગ્ન, સીતા વનવાસ વગેરે. એને આપણે Legendary Ballads કહી શકશું.

આ ત્રણે ભાતની ગીતકથાઓને યુરોપના લોકગીતોમાંથી સરખા-સરખી ખેંચેના મળી આવે છે. ખન્નેના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને મૃત્યુનાં પગલાં એક જ માર્ગ પર પડતાં આવ્યાં છે. ખન્નેમાં સમાન લક્ષણો વિદ્યે છે. પરંતુ યુરોપી વિવેચનસાહિત્યમાં ત્યાંના 'એલેગો'નાં મૂલ્ય મૂલ્યવાં છે, સારાં માઠાં એલેગોને કસવાના નિયમે નક્કી થયા છે. આપણે ઘેરે આપણાં લોકગીતો હજી વિવેચનના અધિકારને પામ્યાં નથી. તેથી આપણે આપણાં ગીતોને યુરોપી વિવેચનની સરાણે જ ચલાવવાં રહે છે. યુરોપી વિવેચનકારો ઠરાવે છે કે :

They are the stories of

1. Heroism in danger
2. Gallantry in war
3. Constance in Love
4. The Conflict of the treacherous against the brave in battle.

ભય સામે ઝૂઝતા વીરત્વની, યુદ્ધમાં પ્રગટતા પરાક્રમની, પ્રણયમાં ખતાવાતી વફાઈની અને વીરનરો સામે રચાતા વિશ્વાસઘાતની એવાં છે. અને taken as a whole, they represent life in its somber (dark) rather than joyful aspect : એકંદરે જોઈએ તો એ ઝીંદગીની ઉલ્લાસભરી દિશા કરતાં ઉદાસીભરી દિશાને વધુ પ્રમાણમાં રજૂ કરે છે.

કંકાસ કે કર્ણભૂતા ?

કૌટુંબિક કંકાસ અને તેમાંથી નીપજતી નિર્દોષ વહુવારોઓની અથવા ખેન ભાઈઓની હત્યા આપણાં લોકગીતોમાં ભેદક સ્વરે વર્ણ-વાયલી છે. લોકગીતોને તિરસ્કારનારાઓ આવા ગીતોને પોતાના તિર-સ્કારના સમર્થનમાં ટાંકી ખતાવે છે અને પ્રશ્ન કરે છે કે આ જ તમારું લોક-સાહિત્ય ને ?

સાહિત્યનાં મૂલ્ય મૂલ્યવામાં આવો વિચાર-ગોઠાણો અત્યંત અંત-રાય જન્માવે છે. યુરોપી સાહિત્યે Tragedy-કરણુરસ વિધેનું જો આખું ઉદ્દિષ્ટમંથન કરી જગતને રત્નો ધર્મા છે, તેનું કુખદ અજ્ઞાન

આ દલીલની પાછળ રોકીયાં કરે છે. એ દલીલને બેરે તે જગતમાંથી રોકરૂપીઓનાં નાટકોનાં પોણા ભાગ દેશવટે જાય અને વિશ્વ-સાહિત્યકારોની-ડાન્ટે, મીલ્ટન અથવા ઈબ્સનની ગરદનો છેદાય. પરંતુ જે ધર્મી આર્યાવર્તનાં આદ્ય નાટ્યગુરુ ભરતમૂનિનું ધાર્મિક દરમાન પણ ઉથાપીને આપણે આપણાં નાટકોને કડ્ડાનુત્તમ કરતાં થઈ ગયા છીએ, તે ધર્મી કડ્ડાનુત્તમીનાં લોક-ગીતોની કતલ ચલાવવી રહેલ નથી.

વિશ્વ-સાહિત્યનાં હોય તેટલા ભુવનોમાં ફરી વળો: ને પછી કહો, કડ્ડાનુત્તમું રથાન કેટલું છે? અને વનોદનાં, પ્રકૃતિલત કથા-અંતનાં મૂલ કેટલાં અંકાય છે? રોકરૂપીઓનું આંધેલો, ટાંગોરની નવલિકા, રાદાબાળુની નવલકથા કે દિલ્લેન્દ્રનું નાટક : એમાં શું કલહ નથી? અંતરના વલોપાત નથી? મૃત્યુ નથી? મુંઝવણો નથી? રક્તપાત નથી? ભીષણતાના પંજમાં અંપાતું નિરપરાધી માનવ-પારેલું નથી? લોક-ગીતોમાં શું છે, કે જે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય-કૃતિઓમાં નથી?

હા, તમે એમ આશંકા મૂકતા હો, કે લોકગીતોમાં ફૂરતા અથવા કંકાસ અથવા વૈરવૃત્તિને ઉશ્કેરનાર, એ વૃત્તિમાં રાચનાર કે એનો અચાવ કરનાર લક્ષણ છે, તો તેની સામીતી પર આપણે એ ગીતોનો પરિત્યાગ કરીએ. ‘બાર બાર વરસે નાવળી ગળાવી’ એ કથામાં પોતાનાં પુત્ર-દંપતિનું બલિદાન ચલાવતાં માતપિતા રાચે છે ખરાં? ‘દાહરાજની કુંવરી’ના રાસડાને અંતે શું શ્રોતાજન શોકોનાં વેરઝેર વિધેની કટુ-વૃત્તિ વા કાળી ઈર્ષ્યા-વેદના લઈ ઉઠે છે? કે નિરપરાધી કુંવરીના કારભર્યા જીવનના અણુચાર્યા ફૂર અંતમાંથી પ્રેમ, કડ્ડા, આત્મ-મંથન અને નિગૂઢ સંસાર-ઘટનાનું ઉંડું નિમજ્જન અનુભવીને ચાલ્યા જાય છે? ‘મોટાં ખોરડાં’ વગાવનાર વહુના વિષ-પાનને નિરખી કયાં ભાવ આપણા અંતઃકરણનો કળેલો લઈ બેસે છે? “પાતળી પદમાર”ની વાર્તા આપણા કાનમાં વેર, ધિક્કાર વા ઘાતકતાની વાત કહી જાય છે, કે દાંપત્યના અખોલ બલિદાનની? એટલેથી જ ન અટકતાં, આપણે તો ‘કરવલી’ કણબાળુની ઘટના પણ તપાસીએ : પોતાના ખેડુ પતિ સાથેની સરલ જીવન-યાત્રામાંથી ‘કરવલી’ને કોઈ દંપટ પ્રેમિકે આકર્ષી લઈ વિદાસી જીવનના ફાંસલા નાખ્યા. બાવાની વાંસળી પર મોહ પામનાર કરવલીએ પોતાના સ્વામીને ઝેર પાચું. પોતે નવા પ્રેમિકની સાથે ન્હાસી ગઈ. લોકગીતના રચનારે આ બધી પતન-ઘટનાને એ ત્રણ ગીતોમાં વર્ણવી. એ વર્ણન શું કરવલીની ‘હિમ્મત’ને વંદન કરે છે? એ શું વિદાસના આવા દારૂ સ્વરૂપ પર કાબોનાં પુષ્પો ચલાવે છે? અથવા

કંઈ નહિ તો શું એ ‘કડવલી’ના elopment-પદાયનને વિનોદ-સ્વરે ગાઇ આમ જનતાને હૃદય ચડાવે છે ? ના. કડવલીનાં ગીતો-ત્રણે ગીતો એ ભોળી ગામડીયણ યુવતીના દારણ અધઃપાતને આલેખી તે જીવન-વિનાશ પર ટપકાવેલ ત્રણ આંસુ સરખાં છે. જુઓ :

ઉગમણા ઓરડા કડવી ! નવ ગમ્યા રે,
ખપેડાખંધ ઓરડે મન મોહ્યાં રે
રણમાં રોળી રે કણખણ કડવલી રે !
કાચાળાં કાપડાં કડવીને નવ ગમ્યાં રે !
કોણી ઉતાર કાપડે મનડાં મોહ્યાં રે
રણમાં રોળી રે કણખણ કડવલી રે !

એમ રણછાડ પરણ્યો ન ગમ્યો, હનુભાઈ ગરાસીએ મન મોહ્યાં :
નડા સાડલા ન ગમ્યા, ઝીણી પછેડીએ મન મોહ્યાં : ભરેલા ધાધરા ન
ગમ્યા, ઘેરદાર ધાધરે મન મોહ્યાં : એ બધા વર્ણનમાંથી કયો સૂર ઉઠે
છે ? ગોદડસ્મીયનું Deserted Village: હેનરીલુડનું East Lyne: ધ્રુમકેતુની અનેક વાર્તાઓ : એ બધા સૂરો શું એક જ વાજંતના તાર પરથી નથી ઉડતા ?

આપણે આ અધમ કહેવાતું લોકગીત લીધું છે. અને તેની તુલના કરવા બેઠા છીએ. ‘કડવલી’ના બીજા ગીતમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાંકીએ:-

“કડવીની બાઇજી રેડીયો કાંતે જો
“કડવી બેઠી સોમલ વાટે જો કડવલી !
“સાંજ પડીને રણછાડ વાળુ કરવા આવ્યો જો
“માડી મને વાળુડાં દેજો કડવલી !
માડી રે માડી ધાન કડવાં લાગે જો
તાંબડીમાંથી દૂધડીયાં દેજો રે કડવલી !
વાળુ કરીને રણછાડ વાડીએ આપ્યો જો
અડધે જઈને વમન થીયાં રે કડવલી !
ત્યાંથી તે રણછાડ દોડાદોડ આવ્યો જો
માડી માડી કમાડ ઉધારો રે કડવલી !
* * *
પાછલી પછીતે ઢોલીઆ ઢાળ્યા રે કડવલી !
* * *
રણછાડની માડી બોલવા લાગી જો
એકવાર હોંકારો દેજો રે જલમીયા !

હવે આ પંક્તિઓની પાસોપાસ મેલીએ અંગ્રેજી ખેલેડ ‘Earl Rendal’

1. *O Where have you been,
 Lord Rendal, my son?
 and where have you been,
 my handsome young man?
 I have been at Green wood,
 mother make my bed soon;
 for I'm wearied with hunting,
 and fain would lie down.
2. And who met you there,
 Lord Rendal my son?
 and who met you there,
 my handsome young man?
 O I met with my true-love:
 mother make my bed soon,
 for I'm wearied with hunting,
 and fain would lie down?
3. And what did she give you,
 Lord Rendal my son?
 And what did she give you,
 my handsome young man?
 "Eels fried in a pan;
 mother make my bed soon,
 for I'm wearied with hunting
 and fain would lie down.

૧. ઓ! તું ક્યાં ગયા હો તો અમીર રેન્ડાલ, મારા દીકરા? તું
 ક્યાં રોકાયો હો તો મારા રૂપાળા યુવાન?

હુ ગ્રીનવુડ જંગલમાં ગયા હો તો માડી! પણ હવે જલ્દી મારી
 પથારી પાથરો. હું શિકારથી થાકી ગયો છું. સૂવાનું મન થાય છે.

૨. અને ત્યાં તને કોણ મળ્યું હતું મારા બેટા?
 મને મારી સાચી પ્રિયતમા મળી હતી માડી! પણ મારી પથારી
 જલ્દી કરો!.....

૩. એણે તને શું જમવાનું પિરસ્યું હતું બેટા?
 માડી! એણે મને તાવડામાં તળેલી માછલી પિરસી હતી. પણ હવે
 મારી પથારી જલ્દી પાથરો ને!.....

કથાનો ભેદ કુટે છે; એ અમારજ્ઞાને એની પ્રિયતાએ વિષ દીધું છે. આ સોરઠી અને રફાટલાંડી બન્ને ગીતકથાઓ દારણુ વિષદાનની છે, બન્નેમાંથી Tragedyના કરણ સૂરો રણગળે છે. બેમાંથી એક પણ કવિ પાપમાં પ્રસન્નતા અનુભવતો નથી.

આપણી સો બસો ગીતકથાઓની સામે યુરોપીય બેલેડ ત્રણસો જેટલી સંખ્યામાં પડ્યાં છે. એમાંના પ્રત્યેક ગીતનાં પણ પાંચ પાંચ, દસ દસ અને પચીસ પચીસ જેટલાં તો પાડાન્તરો છે. એના આખો સંગ્રહ તો ‘English and Scottish Ballads’ને નામે છેક ઈ. સ. ૧૮૮૨થી, દસ વિભાગમાં વહેંચીને પ્રો. ફ્રાન્સીસ જેમ્સ ચાઈલ્ડે પ્રગટ કર્યો હતો. એના ઉપર એ વિદ્વાન સંશોધકે પોતે, હેલન ચાઈલ્ડ સારજન્ટ અને જ્યોર્જ લીમન કિટરીન્ગ નામના બે જોડીદાર પ્રોફેસરોએ, હાવરફોર્ડ કોલેજના પ્રોફેસર ફ્રાન્સીસ ગમીઅરે, એવા આશરે પચીસ આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાવાળા સાહિત્યકારોએ પોતાની વિવેચના પ્રગટ કરી છે. એ પ્રાચીન બેલેડની રચના પસંદ કરી, રફાટથી માંડી કૈક કવિઓએ રચેલાં નવી શૈલીનાં બેલેડ આજ પણ યુરોપની તેમજ હિન્દની વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસની અંદર મહત્વનું સ્થાન રોકી બેઠાં છે. એટલે લોકસાહિત્યની વિવેચનાના સિદ્ધાંતો આપણે ત્યાં હજી નક્કી ન થયા હોવાથી એ પાશ્ચાત્ય લોકગીતોના કાવ્યરસિકોએ મહા પ્રયત્ને ઘડેલી સુવર્ણ-તુલાને જ આપણે વાપરવી જોઈશે અને એ પાશ્ચાત્ય ગીતોનું અધ્યયન કરવું પડશે. એટલે હવે આપણને ખટકતું જે કરણા રસનું તત્ત્વ, તેની જ ચર્ચા, પ્રો. ગમીઅર પાસેથી પ્રથમ સાંભળીએ:

લોકગીતોનો કરણ રસ

“Ballad : એટલે ગીતકથા : a tale telling itself in verse: ગીત વાટે પોતાને વર્ણવતી કોઈ લોકકથા. કવિ સીડનીએ સિદ્ધ કવિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારેલાં વચનો આ આંગ્રજ અને રફાટલેન્ડની ગીતકથાઓમાં વિરાજેલી નાની શી કાવ્યદેવીને પણ લાગુ પડે છે: એ પણ “સુમધુર પ્રમાણમાં ગોઠવેલા શબ્દો સમેત અને જાદુભરી સંગીત-કલાની સંગાથે તમારી સન્મુખ આવે છે: અને એ તમારી પાસે કોઈ એક કથા લઈને આવે છે: બચ્ચાંને રમતમાંથી રોકી રાખે તથા વૃદ્ધોને શગડી પરથી ખડા કરી મૂકે એવી કથા લઈને એ આવે છે.”

“અને એ કથા શાની હોય છે? કઈ કઈ ભાતની? એમાં સાચેસાચ કથો ભાવ તરવરે છે? સાંભળવાને અચોચ તે! એ ભાગ્યે જ હોય છે.

ગીતકથાનું કાવ્ય નિર્મલ જ હોય છે. ત્રણસો જેટલી ગીતકથાઓમાંથી માત્ર વીસ જ એવાં નીકળશે કે જેને સુખદ અંતવાળાં—happy ending વાળાં કહી શકાય: વળી એ વીસની અંદર પણ કથાને તો કેવળ કરણુ અંતમાંથી ઉગારી જ લેવાઈ છે. બાકી ઘણાં ખરાં ગીતોની અંદર તો પહેલીથી છેલ્લી કડી સુધી આપણા હૃદય પર જે વેદનાની અસર ચાલુ રહે છે, તેને ખસેડવામાં એ સુખદ અંત—happy ending કરી કામમાં આવતું નથી. આ થોડાંએક સુખપર્યવસાથી કથાઓને વટાવતાંની વાર જ, તેની ઘગોલગ એક નવાલામય દ્વાર ઉભું છે, અને એ દ્વાર વાટે જઈને જ વાચક ભીતરના ખરા કિલ્લામાં દાખલ થઈ શકે છે. તમામ ગીતકથાઓને જેઈ વળો, તો કરણાન્ત જ મોખરે ઉભેલો દિસે છે. એ કરણાન્ત ગીતો જ સહુથી વધુ લાક્ષણિક, પૂરાતન, મનોહર અને ઉત્કૃષ્ટ છે. એ બધાં કાવ્યો, કવિતા વિધેની કવિ વર્ણવર્થની વ્યાખ્યાને—એટલે કે કવિતા તો “શાંત મનોદશામાં સાંભરેલી ઉર્મિ-emotion recalled in tranquillity છે”—એ વ્યાખ્યાનો સૂચવનારાં નથી. એ તો

“Like the Volcano's tongue of flame,

“Up from the burning core below

“The canticles of love and woe.”

“ભીતરમાં સળગતા, હૃદયમાંથી ઉછળતા, નવાલામુખીની નવાલ—જહાઓ જેવાં એ ખ્યાર અને વેદનાનાં ગીતો છે’ એ એમરસનની વ્યાખ્યાને જ વધુ બંધબેસતાં છે.

“કશી ચચાં કર્યા વિના એ ગીતકથાઓ માનવી અને કિસ્મત વચ્ચેની અથરાઅથડાનો પરઘો પાડે છે. જો એમાંથી કાંઈ સાર લેવો હોય તો તે આરકતરી રીતે જ લેવાય છે. અને એ પૂરાતન સાર શો છે? એજ કે કિસ્મતના પંથ અનિવાર્ય છે, છતાં એના ભોગ થઈ પડતા માનવીએ તો પોતાની દુર્દશા પર રડવાનું વા હસવાનું નથી, પણ કેવળ મર્દની રીતે વર્તવાનું જ છે. એનો અંતિમ ઉચ્ચાર છે કરણાન્ત-જનકતા : Tragedy : નિરાશાવાદ—Pessimism નહિ.

“એનું ઉત્કૃષ્ટ મૂલ્ય જ એ છે કે અન્ય કોઈ કવિની પાસે ન હોય તેવાં સાધનો વડે એ નૂનાં રમરણોને જગાડી શકે છે. એ જંગલી કાવ્ય નથી, primitive verse નથી—લવલેશ નથી. એમાં તો કાવ્ય-કલાનું ગુંથણ છે. આજ પણ એ પ્રાચીનતાના સૂર કાઢી

યુગયુગની પરંપરાનાં સ્મરણો જગાડે છે. એજ એનાં મૂલ્ય છે. એ કાંઈ કેવળ નૂના સાહિત્યના સંરક્ષણનું—survival નું મૂલ્ય નથી. ના, એ તો આધુનિક નરનારીઓની અવસ્થાઓને પણ આલેખે છે. અને એ તો આપણી પ્રભાવી શાશ્વત સંપત્તિ ગણાય તેવાં છે, આજે ‘Babylon’ નું જંગલી ગીત અને ‘Hamlet’નું આધુનિક નાટ્ય-ધન, બન્ને વચ્ચે સામાન્ય કાવ્ય-લક્ષણ હોયું જ જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ ગીતકથા અને જગતનાં મહાન કાવ્યો, બન્ને ઘણી બાબતોમાં સરખાં છે ને એક જ પંથે પ્રયાણ કરે છે. એ ઉભયને આપણે ગઈ કાલની, આજની, પુસ્તકાલયમાં પઢતા માનવીની કે કોઈ એક ઉત્સવ ઉત્ખવતા લોકવૃંદની લાગણીનાં ઉચ્ચારણ તરીકે મૂલ્યવવાનાં નથી, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિથી લઈ સમુદાય સુધી સહુમાં ધબકતા હર્મિયબકારના અવિષ્કરણ તરીકે કસવાનાં છે. બન્નેની અંદર જીવનનાં ઉડાંમાં ઉડાં અને સખળમાં સખળ તત્ત્વોનું સાચું વૃત્તાંત રજૂ થાય છે. વેદનાના, વિપત્તિના, શોકના ને શ્રમના સ્વરોને યુદ્ધના, વિજયના, અને પરાજયના સ્વરોથી અળગા પાડવા અને સાહિત્યને એ રીતે જીવન ઉપરના ચિંતન રૂપ—reflection રૂપ બનાવી દેવું, એજ સંસ્કૃતિનું મુખ્ય કાર્ય છે. એ reflection નો-ચિંતનનો ધ્વનિ નૂની ગીતકથાઓમાં સભર ભર્યો છે. અને જેમ આ ગીત-કથાઓમાં તેમજ દરેક મહાન કાવ્યમાં અંતિમ સૂર એક જ છે : કરણામયતા વાટે જ એ જીવનને વ્યક્ત કરે છે. અને જે કરણામય છે તે જ આખરે સાચું હોઈ શકે : only the tragic can be finally true.

“કરણાન્તક વસ્તુ પરના આપણા ખ્યારનું કારણ વારંવાર ચર્ચાયું છે. પરંતુ આનો ખુલાસો તો ચોક્કસો ચઢ છે કે “આપણને સત્ય જોવાની તાલાવેલી થાય છે. દિન પ્રતિદિન આપણી સન્મુખ comedyના-હાસ્ય રસના પરદાને લટકાવી રાખી, એ પરદાને જ નાટક માની લેવું આપણને મધુર લાગે છે. પરંતુ પ્રત્યેક માનવીને એક દિવસ તો એવો આવે છે કે જ્યારે એ જેવી હોય તેવી વસ્તુસ્થિતિ જોવા તલખે છે, અને તે વખતે એ જે નિરખે છે, તે જ tragedy છે. બાકી તો સુખમય સમાપ્તિ (happy end) એ આખરે એના અંતરતમ ભાવમાં તો કોઈ દાઢીયાનું સ્વપ્ન-સ્વર્ગ નથી તો ખીલું છે ?

“અસલી ગીતકથાઓ, લલે અત્યારની આપણી કાવ્ય-પિપાસાને તૃપ્ત કરવામાં ચાહે તેટલી ઉજ્જવભરી ભાસતી હોય, છતાં તે એવા

માનવીઓની પાસેથી આપણને મળી છે કે, જેઓએ જીવનનું કઠોરમાં કઠોર સ્વરૂપ નજરે પડતું હતું, પરંતુ અને સ્વીકાર્યું હતું. તેઓ બરાબર નજીક હતા કે પ્રત્યેક પ્રયત્નની સમાપ્તિ વેળા તેઓને તો હારવાનું જ છે.

“અલબત્ત આ ગીતકથાઓને માટે કોઈએ હદ ખૂદારનો દાવો કરવાનો જ નથી. એમાંનાં ધણાં ખરાં તો નિઃશંક ઉતરતી કાઠિનાં કાવ્યો છે. એમાંનું સર્વોત્કૃષ્ટ ગીત પણ મહાન શિષ્ટ કાવ્યની બરાબરીએ જોતી નહિ શકે. તેમ છતાં જીવન પ્રત્યેની તેઓની દૃષ્ટિ એ જ તેઓની પોતાની એક વિશિષ્ટ મહત્તા છે. તેના રચનારાઓ, શેકસ્પીઅરની માફક જ નજીક હતા કે જીવનના મહાન ધમસાણાથી ટપકતી વેદના જ ખરા ઉપયોગની છે. અને તેઓ આત્મરક્તસાથી જ સમજતા હતા કે કંઈલાંત ઘટનાનો કોયડો અગમ્ય જ છે છતાં તે એની નિગૂઢ અગમ્યતાની અંદર જ કંઈક ઉચ્ચ આંતર-કેલ ધારણ કરી રહેલ છે, અને જીવનનો સાચો અર્થ માત્ર મૃત્યુમાંથી જ નીકળે છે.

“ગીતકથાઓ આવી બધી વાતો બોલતી નથી. ના, લવલેશ નહિ. એના રચનારાઓ અને ગાનારાઓ તો ‘Tragedy’ના નામ માત્રથી જ ચમકશે અને ‘Tragedy’ની વ્યાખ્યા સમજવા પણ શક્ત નહિ હોય. પરંતુ તે છતાં, પોતાનાં સરલ ગીતોની અંદર જ તેઓએ એ ભય અને પરાજયની જીવન-વાટ દર્શાવી લીધી છે. જીવન-સંગ્રામનું વૃત્તાંત તેઓએ સેનાપતિઓ તરિકે નહિ પણ સાદા સૈનિકો બનીને રજૂ કર્યું છે : કેવળ એ સમરાંગણના ધમસાણ ઉપર જ તેઓએ દૃષ્ટિ કેરવી છે. બાકી યુદ્ધરચનાનો, યુદ્ધના ઘેરાનો, સમરના સાથીઓનો તથા શત્રુ-સૈન્યના અણુદીક સરદારનો તો તેઓને વિચાર સરખો થ નથી આવ્યો.”

[The Popular Ballad-by Francis B. Gummere]

યુરોપી બલેડના રચનારા

કોણ ? એ વિષય પર અંગ્રેજ સાહિત્યના ધુરંધરોએ સાગર-મંથન સમી મહેનત લીધી છે. નિરનિરાળી માન્યતાઓ અને નોખનોખાં અનુમાનો એ મંથનમાંથી વલોવાયાં છે. એ પ્રત્યેક અનુમાનની જટિલતા જ આ વિષયને અર્પણ થયેલી ગંભીર મહત્તાનો પૂરાવો આપે છે. એ અનુમાનો આટલાં બધાં છે:—

૧, ધંધાદારી ચારણોએ, ગાયકોએ રચ્યાં, રચીને દેશદેશાન્તરમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. [ખીશપ પર્સી]

૨. Collective composition or the creative authorship of an aggregate folk : એટલે કે સહુથી પ્રથમ કોઈ લોકવૃદ્ધે એની રચના કરી જનસમૂહને સુપ્રત કર્યું. પછી એ એક પછી એક ગાયકના હાથમાં રમતું થયું, તે તમામે એમાં ઘટાડા ને ઉમેરા કર્યા. એના પ્રાસાનુપાસ પણ બદલાયા. પાત્રો પણ પલટાવ્યાં. એમ બે ત્રણ શતકોના પલટા અનુભવ્યા બાદ એ ગીતોની શિક્ષા એવી તો બદલી ગઈ કે અસદ્ રચનાર એને દેખે તો એને પોતાની કૃતિ જ ન કહે.

૩. People as a whole composes poetry, without the agency of the individual author: એટલે કે કોઈ કવિ નામની ચોક્કસ વ્યક્તિની સહાય વગર, લોકવૃદ્ધેજ એકત્રિત બનીને આ ગીતો રચ્યાં : “કલ્પના કરે કે નાની શી એક લોક-મંડળી, દૂર દૂરના કોઈ ભૂતકાળમાં, અથવા તો જીવનની અત્યંત સરલ અવસ્થા વચ્ચે, કોઈ સામુદાયિક રસનો અવસર ઉજવવા એકઠી મળી છે: એ અવસર કોઈ ધાન્યની લહાણીની સમૃદ્ધિભરી સમાપ્તિને હોય, અથવા તો કોઈ ખૂની લૂંટારાઓ સામેના વિજયશાળી યુદ્ધને હોય. એ રીતે એકત્ર મળવાનો આશય સહુને માલૂમ હોય; જે શૌર્ય-ઘટના ગાવાની છે તે; અને જે નૃત્ય તેની સાથે ચાલવાનું છે તે પણ આખા વૃંદને સુપરિચિત હોય. સાથેસાથ લાગણીની-મનોભાવની એકાત્મતા હોય. સુધરેલા સમાજની નાની શી મંડળીમાં જે રસની કે વિચારની ભિન્નતા રહે છે તેવી લગીરે ભિન્નતા આ લોક-વૃદ્ધમાં ન હોય; એવા લોક-વૃંદનું નામ જ “the folk” અર્થાત એક ગાતું, નાચતું અને કવિતા સૃજવાને માટે અનિવાર્ય એવી માનસિક તેમજ હાર્દિક ઉત્તેજના વડે રોમાંચિત થયેલું-અનેકમાંથી એક જ પ્રાણરૂપે ધબકતું માનવ-મંડલ: એવી એકત્રિત ઉર્મિવશતા અને એક સમાન માનસિક વિચારણા ગીતોના શીઘ્ર સર્જનને માટે અત્યંત અનુકૂલ છે, એટલું જ નહિ, પણ એવી અવસ્થામાંથી કાઢ્યું સર્જન થયા વિના રહેતું જ નથી. આ કોઈ કાલ્પનિક ચિત્ર નથી. આ તો ગંભીરમાં ગંભીર જાતનું વિજ્ઞાન છે. આવો સમુદાય હોઈ શકે, તેનાં અનેક પ્રમાણો મોબદ્દ છે.

હવે વિચારીએ કે એવી મંડળીની અંદર કવિતા કેમ સરભલી હશે ! વૃંદનાં વિવિધ માણસો, એક પછી એક પોતાને તાત્કાલિક સ્ફુરેલી કડીઓ નૃત્ય કરતા કરતા ગાતા જાય, અને એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની રચેલ કડીઓનું અખંડ આખું એક જાન બંધાય. આ રીતે રચાયેલું ગીત કોઈ એક માનવીની રચના નથી. “the folk is its author.”

આતું બી.સર્જન સુલભ હતું તેના પૂરાવા રૂપે પ્રોફેસર કિટરીન્ ફેરો નામના ટાપુઓ (Faroe Islands) ની જંગલી પ્રજાના આવા આધુનિક રિવાજનો કિસ્સો ટાંકે છે. અને બીજા દષ્ટાંત રૂપે, રશીઆનાં કારખાનામાં સીગારેટો વાળતી મજૂર કુમારિકાઓ કામ કરતી કરતી જે પરસ્પરનાં વિનોદ-ગીતો જોડે છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આવી સામુદાયિક રચનાના ત્રણ આધારો-ત્રણ આંતરિક પુરાવાઓ અપાય છે:-

(૧) Refrains: ગીતનો ટેક : ટેકવાળી પંક્તિ : આ પાંક્ત કોઈ એકાંતમાં બેસીને ગીત જોડતા એકલવાયા કવિને સૂઝે જ નહિ. એ તો વારંવાર સમુદાયને જ ગાવાની પંક્તિ છે. એ સૂચવે છે કે ગીતની રચનામાં ગાન ને નર્તન આદરતું લોક-વંદ તો હાજર હોવું જ જોઈએ.

(૨) * Recurrent passages : જૂદાં જૂદાં ગાનોમાં બોલાતી-પુનરુક્તિ પામતી એકની એક કડીઓ; કે જે આપણી કલ્પનાને કોઈ એકાન્તવાસી કર્તાને બદલે સામુદાયિક કર્તૃત્વના અનુમાન ઉપર દોરી જાય છે.

(૩) x Incremental repetition : એની એ કડીનું થોડા એવા ફેરફાર સાથે પુનરાવર્તન થાય, જે ફેરફારથી વાર્તા આગળ વધે. દષ્ટાંત તરીકે:

What will you give to your sister Anne
My silken scarf and my golden fan.
x x x
What will you leave to your sister grace!
My bloody clothes to wash and dress.

* Recurrent passagesનાં દષ્ટાંત આપણી ગીતકથાઓમાંથી નીચે મુજબ ટાંકી શકાય :-

૧. આવશે રે કાંઈ ચોમાસાના દા'ડા
રે મેહુલા તમને લીંબવે રે લોલ !
સાથે લેશું મીણીઆ ને કાંઈ માફા
રે મેહુલા અમને શું કરે રે લોલ !

[૨. રા. ભા. ૩. પૃષ્ઠ ૨૪]

૨. મારી નવરંગી વાડીમાં ફેવડો મહેકાયા રે લોલ;
આબ્યા ચોમાસાના દા'ડા લાગે હવે દોયલા રે લોલ;
ભેળા ચમ્બર છતરી લેશું ચોમાસું શું નડે રે લોલ !

[૨. રા. ભા. ૨ : પૃષ્ઠ ૭]

આવી રચનાને પણ ‘રચનાર લોકવૃંદ’ ની અપેક્ષા રહે છે. ગીતકથાનું શીઘ્ર સર્જન આખો ઉત્સવમગ્ન સમુદાય કરી રહ્યા હોય ત્યારે જ આવી રચનાની જરૂર પડે છે. આ બધાં

ગીત રચનાનાં લક્ષણો તેમજ બેલેટની અંદર એકંદર તરવરી રહેલ અવ્યક્તિત્વનું—Impersonalityનું વાતાવરણ આપણને એવી અટકળ પર આણી મૂકે છે, કે ભૂતકાળમાં સમાજની સરલ અવસ્થાને સમયે કોઈ ઉત્સવ—તલ્લીન, નાચતા, ગાતા તથા ઉર્મિ અને કલ્પનાશક્તિનું તાદાત્મ્ય અનુભવી રહેલા લોક—વૃંદે એક સામઠા મળીને આ ગીતો રચ્યાં હોવાં જોઈએ એવો પ્રા. કિટરીજનો સખલ મત છે.

૪. Things of genius : કોઈ મહા બુદ્ધિશાળી માનવીનાં રચેલાં છે: એ મત સર આરથર કવીલર—કાઉચનો છે. એ દલીલ કરે છે કે બેલેટ કોઈકે તો રચ્યાં હોવાં જ જોઈએ. અને તમને જો એમ લાગતું હોય કે લોક—વૃંદે એકઠાં થઈને રચ્યાં છે, તો એક જગેર સભા બોલાવીને પછી અજમાયશ કરી જોજો ! કવિતા એ રીતે રચાઈ હોવાનો, માનવજાતનો ખુદ ઇતિહાસ જ ઇન્કાર કરે છે. એ રચનાર કોઈ વ્યક્તિ હોવી જ જોઈએ. અને અત્યારે જે સ્વરૂપે આપણા હાથમાં આ બેલેટ આવ્યાં છે, તેની ઉપર તો બેશક અલ્પ મનુષ્યાના સુધારા વધારાના થર ચડેલા હોવા જ જોઈએ, પરંતુ તો એ કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિની—Geniusની—રચના જ હોવી જોઈએ. આ મતના સમર્થનમાં હેન્ટરસન નામનો વિવેચક પોતાની The Ballad in Literature નામક પુસ્તિકામાં ઉચ્ચારે છે કે:—

“ A skilled art of narration, of dramatic presentation of incidents, is also conspicuous in many ballads, which for the most part, are now woeful examples both of rhyme & expression; and here and there we meet with isolated stanzas, matchless for their felicitous simplicity and their conveyance of

× Incremental repetition નું આપણા લોકગીતોમાંનું દષ્ટાંત—
આડો આવ્યો રે સોનલ! દાદાનો દેશ જો,
સોનલે જણ્યું જે દાદો છોડાવશે.

× × ×
આડો આવ્યો રે સોનલ કાકાનો દેશ જો,
સોનલે જણ્યું જે કાકો છોડાવશે.

tragic pathos. Are these examples of literary exceptions, or do they point to the previous existence of many ballads of real literary merit, ballads of interest not merely as vehicles of old legends or records of curious superstitions, but as examples of an ancient poetic art, not essentially faulty in rhyme & jejune in expression, but practised by men of some accomplishments, and now and again by men of genius ?

“ અત્યારે જે બધાં કથાગીતો પ્રાસાનુપ્રાસો તેમજ ભાષા-પ્રયોગના છેક કંગાલીયતના નમૂના થઈ પડ્યાં છે, તેમાંનાં ઘણાંની અંદર કોઈ દક્ષતાભરી વર્ણન-કલા અને નાટ્યોચિત ધટના-નિરૂપણ ઝલકી રહેલ છે. ઉપરાંત તેમાં અંહી તંહી કેટલીક અકેલી અટૂલી તો એવી કડીઓ આવે છે કે જે સરલ શૈલીના હિસાબે તથા કર્ણભિન્નિ હિસાબે સાહિત્યમાં અજોડ લાગે છે. આવાં ગીતો શું માત્ર અપવાદ રૂપ જ છે ? કે શું એ કોઈ એવાં ઉચ્ચ કોટિનાં જથ્થાબંધ કથાગીતોનું અસલી અસ્તિત્વ હોવાની સાક્ષી આપે છે-જે ગીતો કેવલ જૂની પુરાણ-કથાઓનાં જ વાહકો અથવા તો વિચિત્ર બહેમોનાં દફતરો જ નહિ હોય, પણ પ્રાસ તેમજ ભાષાના દોષથી મૂક્ત એવાં, કોઈ વિદ્યાપ્રવીણ માણસોના રચેલાં-બદકે કોઈ કોઈ વાર તો પ્રતિભાસંપન્ન મનુષ્યોનાં રચેલાં હશે ? ”

ચારણોએ રચ્યાં ?

ના; ઘણા ખરા અંગ્રેજ વિવેચકો ખારીક અભ્યાસને અંતે આ વાતને ઇન્કાર કરે છે. ચારણ અલબત્ત અતિ પ્રાચીન પાત્ર છે. એલીઝાબેથના પૂર્વે ખેરાક એ ચારણ રાજદરબારો તથા મહંતોના મઠોને આશ્રિત બની તેઓનાં અત્યુક્તિભર્યાં ગીતો રચતો અને દ્રવ્ય દળતો. ઘણું ખરું તો એ કાયમી પગારદાર જ હતો, પરંતુ ગઢકિલ્લા અને સાધુમઠો (castle & convent) સાથેના તેમજ સત્તાધીશો, ધનિકો ને વિદ્વાનોની મંડળી સાથેના તેનો આ સહવાસ જ લોકજીવનનાં આ નમ્ર ગીતો સાથેના તેના સંબંધની વાત ખીનપાયાદાર કરાવે છે. ચારણ મેળામાં, દાયરામાં અને રાજકુલોને આંગણે કોઈ શુભ અવસરોમાં ભમી ભમી લોકોને પોતાના વાણી-વૈચિત્ર્ય વડે વિનોદ કરાવતો હતો. પરંતુ ખીજી બાજુથી ગ્રામ્ય લોકો પોતાના નૃત્ય-ઉત્સવોમાં અથવા

શેષદી મનૂરી કરતાં કરતાં જે સાદાં સુમિષ્ઠ ગીતો ગાતાં, તેને તો 1ન:શંક આ ચારણુ મિ:કારતો હતો. યુરોપી ચારણુ પણ હમેશાં પોતાના ગીતમાં અધરી, અટપટી, મુરકેલીભરી અને આડમ્બરી વાણી જ વાપરવા તરફ ઢળતો.

“ Banned by the church, alternately petted & reviled by the lords and knights for whom they practised every art of the entertainer, and whether in poor or rich estate, the minstrels were at the farthest possible remove from the unlettered and artless simplicity which marks genuine ballads of tradition. (Gummere)

[મહતોના મઠોમાંથી બાનલ થયેલા, અને જેના મનરંજનને માટે પોતે પોતાની દરેક કલા અજમાવતા તે અમીરો ને સામંતોના સમુદાયને હરતે ધડક શાબાસી તો ધડક તિરસ્કાર પામતા આ ચારણુ-ભાટો-ગરીબ અથવા તવંગર ચાહે તે અવસ્થામાં-પેલી સાચાં બેલેડોની અંદર વિલસતી અશિક્ષિત જનોની રવાભાવિક સરલતાથી તો સો ગાઉ વેગળા જ હતા.]

વળી: લગભગ બધાં જ સાચાં આંગ્લ બેલેડો ધંધાદારી ચારણુની સ્મૃતિમાં નહિ પણ ગૃહજીવનની કોટુમ્બિક સ્મરણુ શક્તિમાં જ જળવાયાં હતાં. જહોન ઓથ્રે નામનો ગ્રંથકાર કહે છે કે “જૂઝીઓ વાંચતી થઇ તે પૂર્વે તો આખો ઇતિહાસ માતાઓ પાસેથી ઉત્તરોત્તર દીકરીઓના કંઠમાં ઉતરતો, ... એ રીતે મારી આયાને પણ છેક ઇંગ્લાંડના વિજય [conquest] થી માંડી ચાલ્ર્સ પહેલા સુધીનો ઇતિહાસ બેલેડ રૂપે જ કંઠસ્થ હતો. ” પ્રો. કિટરીજ પણ લખે છે કે આ તમામ ગીતકથાઓ સ્ત્રીસમુદાયને મુખેથી જ મળી આવી છે. અને ચારણુને તો એ સમુદાયની સાથે દૂર દૂરનો પણ સમાગમ કદિ સંભવતો નથી. Ballads are one thing and minstrel poetry is another. It is difference between saphistication and artlessness. Minstrel's songs will suit the hall better than the bower, the tavern or the public square better than the cottage, and would not go to the spinning-wheel at all. (Kittirege)

યુરોપી બેલેડો વિષેની આ ચર્ચા આપણી ગીતકથાઓને પણ લાગુ પડે છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે. આપણો ચારણુ વર્ગ તો રાગ

કાઠીને ગવાતાં ગીતોમાં રસ જ લેતો નહોતો. આપણા રાવળો, મીરો, નાથબાવાઓ કે તૂરી લોકો પણ આજ મોટા ભાગે સ્ત્રીઓના પ્રાચીન રાસડાઓથી અજ્ઞાત જ છે. તેઓ ધણે ભાગે પોતાના દાતાર બારવટી-આઓ અથવા દરબારોની પ્રશસ્તિના જ રાસડા ગાય છે. એ પ્રશસ્તિમાં ઘટનાઓ ઉપર નહિ, પણ અત્યુક્તિભર્યા વખાણ પર વધુ ભાર દેવાય છે. એમાં કાયમ અંતરના ઉદ્ગારો નથી હોતા. નિખાલસ ગુણદોષનું વર્ણન દેખાતું નથી. અલબત્ત કોઇ કોઇ ચમકારા એ કાવ્ય-રચનાની અંદર માનવોર્મિનું ક્ષણિક દર્શન કરાવે છે : જેવા કે

૧. કુંગરે કુંગરે કાઠુડાના દાયરા !
દાર ગોળાની વાગે ઠારમઠોર રે મકરાણી કાદુ !
જૂની વસતી જમાદાર માર્ય મા !
એવડાં તે દુઃખનો દહએ લોકને !
૨. કુંગરડા દોયલા થીયા,
પગ તારો વેરી થીયા,
રામવાળા ગલદેરા ! કુંગરડા દોયલા થીયા.
૩. કચ્છ ભૂજના રાન !
છતરી છલોને નો'તા વાઢવાં.
ભોળવીને એનાં માથડાં નો'તાં વાઢવાં.

અથવા કોઇ ઓળસવંતુ શબ્દચિત્ર :—

કેડે કટારાં વાકડાં મોવર !
ગળે હલકે ગેંડાની ઠાલ;
ખંભે ખંભાતણુ શોભતી મીચાણુ !
ભલી ભભડી તરવાર—
તરવારે મોવર તેવો, સૂરો જવાન સાધજ જેવો રે
તરવારે સંધવાણી તેવો !

આ સિવાય લોકહૃદયના હર્ષ-આકંદના સૂર આ ધંધાર્થી ગાયકોના વાજાંત્રને તારે ઝાઝા ચર્યા નથી. પછી તો વૃત્તિ ખુશામદમાં વળી અને કાવ્ય-શક્તિ અનુકરણમાંજ ગબડી પડી. એનાં એ વર્ણનો, ભાડે મળતાં વચ્ચાભૂષણોની માફક હરકોઇ દાતારને વિભૂષિત કરવામાં રોકાયાં છે. છતાં કોઇ કોઇ જળપ્રલય, ભયાનક આગ અથવા એવી ક્ષીણુ હોનારત ભેતાં તે ધંધાદારીઓની હૃદય-વીણાના કોમલ તાર પણ કાંપી ઉઠ્યા છે, અને તેમાંથી વારંવાર

“કાસમ તારી વિજળી
રે મધ દરિયે વેરણુ થઈ !”

એવી નૈસર્ગિક ગીતકથાઓ નીસરી પડી છે. એવે સમયે તો એ બટકતો અને પ્રશસ્તિઓ વેચતો નાચક પણ લોકસમુદાયની થડોથડ આવી લોક-લાગણીના પડછંદા ઝીલી શકતો. છતાં એ ‘વિજળી’ નૌકાની જલ-સમાધિના ગીતને “બાર બાર વરસે નાવણી ગળાવી” એ ગીત સાથે મૂકી બુઝા, એટલે ધંધાદારી ગાયકની તથા ઉર્મિપ્રધાન લોક-કવિની કાવ્ય-રચના વચ્ચેનો તફાવત સમજાઈ જશે. કુદરતી લોકગાન અને આજીવિકા અર્થે કરેલું કલા-સર્જન આપોઆપ અળગાં પડી જશે. કેમકે ‘બાર બાર વરસે’નો જન્મ થયો છે સ્ત્રીજનોની રાસ-રમતની કાંઈ અજવાળી અધરાત્રિયે, સંયુક્ત સામુદાયિક ઉર્મિને નૃત્યમાં અપનાવવા કાળે; અને ‘વિજળી’નું સર્જન થયું છે જનમનરંજનની ઇચ્છાથી રાવણહથ્થાના તાર ઉપર. એવું જ કંઈક યુરોપી વિવેચકને લાગવાનું. રોટલાના અકકેક બટકાની આશા કરતો નાથ બાવો બેશક, ઉંબરે ઉંબરે જતો હોવાથી ‘ગોપીચંદ’ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ લોકપ્રિય ગીતો ગાતો થયો છે. પરંતુ એ ગીતોને પોતે પોતાનાજ કાંઈ અમુક પૂર્વજની રચના તરીકે નથી લાવતો. એ તો લોક-સમુદાયમાંથી સાંભળીને લોક-પ્રીતિ અર્થે કંઈક કરી લે છે. કાંઈ ધંધાદારી નાચક-વર્ગ તો આપણી ગીત-કથાઓનો મોટે ભાગે સર્જક નથી તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં ‘વિજળી’ ઇત્યાદિના સરજનહારોનો વારસદાર, જે લોક-જીવનમાં પોષણ પામ્યા હોત તો નૈસર્ગિક લોક-કવિઓની પરંપરા ન લોપાઈ ગઈ હોત એ ચોક્કસ વાત છે.

આવી અનેક ચૂટકળોના અણઉકેલ્યા કોચડા પાશ્ચાત્ય લોકગીતના રસિકોને અકળાવી રહેલ છે. અને એનાં અવતરણો આ સ્થળે આપવામાં એટલું જ બતાવવાનો આશય છે, કે તેઓએ તમામે પોતાનાં લોકગીતોને “They are genuine poetry, peculiar poetry and sincere poetry *” રૂપે સ્વીકારીને તે પર ગંભીર દૃષ્ટિ આપ્યું છે. ‘માનવ જાતિ પાશ્વર્યામાં હીંચકતી હતી’ તે યુગ સુધી પણ મહાન સંગ્રાહક પ્રો. યાદવે ઍલેડોના ઉદયસ્થાનની શોધમાં પોતાની વિવેચના-જન્યોતને પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને પ્રાચીન ઍલેડોના આટલા પરિશીલનમાંથી તો ઘિટનની પ્રબળ સફાઈ, કાલરીજ ને કીર્ણાંગ સરખા મહાકવિઓનાં અર્વાચીન ઍલેડોનાં કાવ્ય-રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં; પ્રાચીન ગીતકથાઓનું સમગ્ર બલ ખેંચી લેવાયું, એની

નૂનતાઓ ત્યજ દેવાઈ, અને વિધવિધ ઘટનાઓને નવા યુગની જીવ-
નાથી રંગીને એ ઍલેડ-શૈલીએ ંહેતી કરવામાં આવી. આંગ્લ કવિતા
એ બધાં કાવ્ય-રત્નો બદલ અસલી લોક-ગીતોની ઑરંગીગણુ રહેશે.

અંગ્રેજી સંગ્રહ

પશ્ચિમમાં પણ આ ઍલેડોને સાહિત્યના રાજદરબારમાં દાખલ
થવાની મનાઈ હતી. એલીઝાબેથના મુવર્ણુ-યુગમાં તો આ લોકગીતો
ઉઘાડાછાગ તિરસ્કારને પાત્ર થતાં. અને એનાં ગાનાર લોકજીવં પણ
પોતાનાં ગીતોને ‘સાહિત્ય’ શબ્દ લગાડવાનો સ્વપ્નેય ખયાલ કરતાં
નહોતા. આખરે ઇ. સ. ૧૭૬૫ની અંદર ખીશપ પર્સી નામના સાહિ-
ત્યકારે, ડરતાં ડરતાં, ક્ષમા માગતાં માગતાં એ કંઠસ્થ ગીતોનો સંગ્રહ
કાગળ પર ઉતારી પ્રગ્લને સોંપ્યા. છેક એંગલ અને સેક્સન જ્ઞતિએ
ઈજ્ઞાંડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારથી જ તે જ્ઞતિ ગીતો સાથે લાવેલી.
અંગ્રેજી દતિહાસના ઉપકાળથી તે છેક ૧૭ મી સદી સુધી આ ગીત-
કથાઓના થોડે થોડે મોજૂદ હતા. ત્યાર પછી જ એ કાગળ પર ટપ-
પવા લાગ્યા. ખીશપ-પર્સીએ ‘Maid & Palmer’ નું એક લોકગીત
એક ગામડામાં રહેતા ગૃહસ્થના ધરના કાગળના ઢગલામાંથી શોધી
કાઢેલું અને એણે જોયું કે એ કાગળીયાં તો ધરની કામવાળીઓ રોજ
ચૂલો પેટાવવામાં વાપરતી હતી !

પ્રથમ સંગ્રહક : પર્સી

“પર્સીના સંગ્રહનું નામ Reliques : એણે માત્ર પ્રાચીન પર-
પરાગત ગીતકથા જ નહિ, પણ કેઈ કવિઓનાં નામાચરણ વાળી-કેટ-
લીક તો તદ્દન જાણીતા કવિઓની ગીતકથાઓ પણ સંઘરી. ગીતકથા-
ઓની સાથે અન્ય શૈલીનાં કાવ્યો પણ દાખલ કર્યાં. એનો ઉદ્દેશ
સંશોધન કરતાં સાહિત્યવૃદ્ધિનો સવિશેષ હતો. એની નેમ વિવેચન
કરતાં પ્રચારની વધુ હતી. એનો ઉધાડો અભિલાષ આ પ્રાચીન લોક-
કવિતાના અસલી સૌન્દર્યની પિછાન દેવાનો તથા એની અંદર ‘કવિતા
તરીકેનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. અને એના પુસ્તકને તાત્કાલિક
જ વિજય મળ્યાં. પોતે પોતાની કલ્પનામાં કદિ ન દીઠેલો એવો મહાન
વિજય એને વર્યાં. અને ફક્ત લોકોમાં જ એનો પ્રચાર ન થયો. એના
પુસ્તકે તો જર્મનીનો કૌતુકપ્રિય યુગ-German Romantic move-
ment-સૂચવામાં મોટી સહાય દીધી અને ‘અર્વાચીન ઍલેડ’ની
કલાનું આગમન પોકાર્યું. એ પુસ્તકે યુવાન વયના કવિ વૉલ્ટર સ્કૉટ

ઉપર ઉંડી અસર કરીને એને પણ અસલી ગીતકથાઓનો સંગ્રહ કરવા પ્રેરણા દીધી.” (હેન્ડરસન)

સ્કોટનો સંગ્રહ : Border Minstrelsy

ઇ. સ. ૧૮૦૧માં પ્રગટ થયો. પર્સીના સંગ્રહ કરતાં એનો વધુ પ્રભાવ પડ્યો. પર્સી અને સ્કોટની વચ્ચે અન્ય કેટલાએક સંગ્રહો પ્રગટ થયેલા ખરા, પણ આ સંગ્રહે પોતાના તમામ પૂર્વગામીઓ કરતા વધુ મહત્વનું કામ કર્યું. કવિ સ્કોટને સંખ્યાબંધ પાઠાન્તરો મળી શક્યાં અને જૂદાં જૂદાં પાઠાન્તરોની ઉત્તમોત્તમ કડીઓને એણે એક સાથે સાંકળી, આંહી તહીં સુધારા વધારા પણ ઉમેરી, જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં ભાવ બંધખેસતો કરવા સાર પોતાની રચેલી પંક્તિઓ વડે પણ પૂરવણી કરી પોતાનાં નવીન જ પાઠાન્તરો રજૂ કર્યાં. કેટલીક વાર તો ગીતને સંપૂર્ણ બનાવવાની તેમજ પોતાના પૂર્વજોની પરાક્રમ-કથાઓને ન્યાય આપવાની બેવડી લાલચથી એણે એ અસલી ગીતોમાં ફેરફાર કરવાની એટલી બધી તો છૂટ લીધેલી છે કે જેથી એ ગીતોના મૂલ્ય વિષે ભ્રામક ખ્યાલો નીપજવા જેવું પણ થયું છે.

જેમ્સ ચાઇલ્ડનો સંગ્રહ : The English and Scottish Popular Ballads : ૧૮૮૨થી ૧૮૯૮ સુધીમાં, દસ ભાગમાં પ્રગટ થયો. એમાં ત્રણસો ને પાંચ બેંચેડ છે. પણ પ્રો. ચાઇલ્ડે તો એમાંના કેટલાંએકનાં તો જેટલાં મળ્યા તેટલાં તમામ પાઠાન્તરો પણ દાખલ કરેલ હોવાથી એકંદરે સંખ્યા ઘણી મોટી થવા જાય છે. કોઇ કોઇ ગીતનાં તો અઠ્ઠાવીસ જેટલાં પાઠાન્તરો છે. દરેક ગીતને મથાળે એ ગીતની ઐતિહાસિક ઇત્યાદિ માહેતી આપતો નાનો પ્રવેશક હોય છે. અન્ય યુરોપી ભાષામાં એ ગીતનું બંધુગીત હોય તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે. ગીતોના સંગીત વિષે પણ નોંધ આપી હોય છે.

લોકગીતોનાં લક્ષણો

પાશ્ચાત્ય ગીતકથાઓ મહાકાવ્યોને પાંચે વિચરે છે. The ballads are before all things epic: They are the heroic life of a nation told in lyric episodes: પ્રેમના વીર-જીવનને ઉર્મિભરી સંગીતમય ઘટના વાટે વ્યક્ત કરતાં એ બાલ-મહાકાવ્યો છે. આપણી ગીતકથાઓ-જેવી કે રાણકદેવી, વેલો રાવળ, તેજમલ ઠાકોર આદિ-પણ એ જ પાંચે પ્રચાલુ કરે છે.

ઝેરનાં—ગીતકથાનાં લક્ષણો સહુથી નીચાળાં, સાચા સિકાના રહ્યું
કાર સરખાં છે:—

૧. એમાં impersonality—અપ્રકૃતિત્વનું તત્ત્વ અગ્રપદે છે.

૨. Abrupt beginning : એમાં અધ્ધરથી જ આરંભ થાય છે. અને એ આપણને તત્કાળ ઘટનાના મધ્ય પ્રવાહમાં ધસડી ન્તય છે.

૩. Breakneck speed : ધસમસતો વેગ : ઘટનાને ત્વરિત ગતિથી વહેતી રાખવા માટે એમાં સંભાળ રખાય છે. સર અર્થતર તો એટલે સુધી ઉચ્ચારે છે કે “for rapidity, these innominate lays beat anything in Homer : હોમરના મહાકાવ્યના કરતાં ये લોકગીતોનો પ્રવાહ અધિક માર ! માર ! ગતિએ વાહ્યા ન્તય છે.”

૪. Directness: સીધેસીધા, આડું અવળું કશું યે ધ્યાન ખેંચ્યા વિના, વર્ણન પર કે પ્રસ્તાવના પર આપણને ન રોકતા, આ લોકકવિઓ આપણને મૂળ વિષયના મધ્ય ભાગમાં ખેંચી ન્તય છે.

૫. Concrete diction : અથવા તો objectivity : એટલે કે લોકગીતના શ્રવણ, વાચન અથવા ગાયન વેળા આપણી દષ્ટિ શું શું બની રહ્યું છે તે પર જ ઠરે છે. રચનાર નહિ પણ કથા પોતે જ આપણને યાદ આવે. કથાનો ઉદ્દેશ નહિ પણ કથાના બનાવો પર જ ચિત્ત ચોટે. ગીતમાં વહેતી હર્મિની વિચાર ન આવે પણ એનો સાક્ષાત્કાર જ થાય—હર્મિમય જ બની જવાય.

આ બધાં લક્ષણોની કસોટીએ આપણી ગીતકથાઓ ચડી શકે છે કે નહિ, તે ખતાવવા ‘રાણકહેવડી’નું દષ્ટાંત લઈએ : [૨. રા. ભા. ૨ આવૃત્તિ ૧ : પૃષ્ઠ ૧૬૫ આવૃત્તિ ૨ : પૃષ્ઠ ૧૨૨.]

કશી પ્રસ્તાવના વિના—રાણકહેવી કોણ અને કેનૈ ઘેર જન્મેલી તેના લગાર પણ ઉલ્લેખની જરૂર નહયા વિના, સીધેસીધું

“ગઢમાં વાગ્યાં રે કાંઈ નંગીના ઢોલ રે

કાંઈ નંગીનાં ઢોલ રે

“રાતને ઘેરે કુંવરી જલમીયાં.”

એનું નામ abruptness : અને પછીની સૂસવાટા કરતી ઘટના—ગતિ તપાસો : કુંવરીના રૂપનું કશું વર્ણન ન મળે. વર્ત જોશ જોવાયા : જોશીએ વેણ કાઢ્યાં કે

“કુંવરીને ભોંમાં લાડારજો!”

છકી કડીમાં તો કુવરી ભોંમાં ભંડારાઈઃ સાતમે કડીમાં તેજમલ કુલારનું માટી ખોદવા જવું : તૂત જ કન્યાન પોતાને ઘેર લઈ જતું : પાંચ વરસની રાણકદેવીનું પાણી ભરવું : તૂત યૌવનમાં પ્રવેશ :

“વાયા વાયા રે કાંઈ ઓતરું દખણા વાય રે
કાંઈ ઓતર દખણા વાય રે
“ચૂંદડીના છેડા ફરકીઆ.”

રાંધેંગારનું આગમન : સૌંદર્ય-દશન : લગ્ન વગેરેનો પ્રવાહ મસ્તક ખની ધસે છે. અને જેતજેતામાં તા એ અકકેક કડીમાં આવેખા-યલાં રાખ્દયિત્રો આપણી કદપનામાં પોતાની છાપ અંકિત કરાનં આખરની કડણ કેન્દ્ર-ઘટના પર આપણને પહોંચાડે છે. જે કવિ એ ઘટના-સ્રાતની યોગમ કુદરતને આલેખવા યત્ન્યો હોત, અથવા જે એ પોતાની આત્મલક્ષી વિચાર-પૂરવણી કરવા રાકાંચો હોત, તો આ ગતિ મારી જત. એ જેમ : એ Vigour : રણશાંખા જેવો એ અવાજ . અને એ ઘટના-વર્ણન પાછળ કવિનું આત્મગોષ્ઠન : આ પ્રકારે આપણુ લોકગીતા પાશ્ચાત્ય ગીતોના નિકષ પર ચડીન પોતાની રખાઓ આંકી શકે છે કે નહીં, ત અનુભવવાનું કામ વાચકનું છે-ખાસ કરીને એ ગીત સાંભળનારન જ એની પૂણ પ્રતીતિ થાય છે.

આપણી લગભગ પ્રત્યેક ગીતકથાને આ કસોટીઓ લાગુ પડી શકે છે. અને એનાં એ લક્ષણોનું આપણાં ગીતોમાં પણ દશન થતાં આપ-ણને હનરા ગાકને અંતરે પડેલી પ્રજા સાથેની આપણી ઈડી સમા-નતાનો વિચાર આવે છે

લોકગીતાનો કાવ્વ : એનાં લક્ષણો :

૧. એના ગીતનો વિષય એનો પોતાનો નથી હોતો પણ લોક-સમુ-દાયનો હોય છે.

૨. એ વિષય કાં તો કોઈ પરાપૂર્વની પ્રાચીન લોક-કથા હોય, અથવા જનતા સમસ્તના અનુભવની, અથવા તા તાજેતર ખનલી ઘટના હોય.

૩. પોતાના વિષયને કોઈ નવીન-ચક્તિ કરી નાખે તેવી રીતે વણુ વવાની, અથવા તો એને વિષે પોતાની વિરાગ્ત હૃત્મનો વ્યક્ત કરવાની એની વાંચના જ નથી હોતી. ગીતો ઉપર પોતાના વ્યાક્રતવની છાપ મારવા એ મામતા જ નથી.

૪. કોઈ કદાવિધાનીની માફક એ આપણી વચ્ચે શો તવશિષ્ટ સંદેશો લઈને આવતો નથી.

૫. એને આત્મ-ભાન નથી હોતું.

૬. જે લાગણીને સહુ માનવી અનુભવે છે, તે જ લાગણીને એ ઉચ્ચારણુ આપે છે.

૭. એ માનવી નથી-પણુ સાક્ષાત અવાજ છે. He is a voice rather than a person.

૮. એ એકાંતે જઈને રચતો નથી, પણ પોતાના શ્રોતૃસમુદાયની સમક્ષ ઉભીને રચે છે.

૯. પોતાની અને પોતાના શ્રોતાઓની વચ્ચે એ ગાઢ ઉર્મિ-સમાગમ અનુભવે છે.

લોકગીતોનું સંગીત

કદપના કરો કે એક વિવેચક હતો : કાયદા એણે દીઠી નરોત્તી. પણ કાયદા વિષે એણે કૈં કૈં કવિ મહાકવિઓનાં ગીતો વાંચ્યાં હતાં : એક દેવસ એણે બાંબાની રાણે કાયદાને અખોદા બની ન બેઠેલી દીઠી : વિવેચક હસ્યા : આ કાળું કદરૂપ પંખી ! આમાં કવિઓએ શું રૂપ કે માધુર્ય દીધું ? જગત રીદ આ કવિઓની રાખ્દ-જળમાં ફસાઈને આવા બદસૂરત પંખી વિષે ભ્રમણામાં પર્યું ! કવિઓ સૌ ભૂઠા છે અને જનતા બેવકુફ છે !

લોક-ગીતોને કેવળ પુસ્તકમાં છાપેલાં ખીખાં પરથી જ તોળનારને નસીએ પણ આવી જ પરિસ્થિતિ લખાયલી છે. એ છાપેલા રાખ્દોની પાછળ અકળ, અખંડ મધૂર અને નિગૂઢ સ્વરો રહ્યા છે, તેની એને કદપના પણ નથી આવતી. લોક-ગીતના પ્રચલિત ઢાળોને કોઈ સ્ત્રીકંઠથી ન સાંભળનારને મન તો

“આલમાં ઝીણી ઝખૂકે વીજળી રે !

‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ

“ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે !”

એ કેવળ સાદા શુષ્ક -prosaic- રાખ્દો જ માત્ર છે. રસરેને બાળણુ રસિક એમાં રાખ્દાલંકારનાં કે અર્થાલંકારનાં દર્શન ક્યાંયે પામતો નથી. આ સાદી પંક્તિના ગર્ભમાંથી કોઈ ભાવ-ધ્વનિ એના

કાનમાં ગુંજી ઉઠતો નથી. કેમકે શરીર સાથે આત્માની માફક લોક-ગીત સાથે જ સંગીત જડાયલું છે, તેનો રસાસ્વાદ એ રસિકે અનુભવ્યો નથી. એને શી રીતે સમજાય કે આ શબ્દોમાં તો એકજ નહિ પણ અસંખ્ય વિયોગ-સીર પ્રેમિકાઓના મર્મવેધી વિયોગ-સ્વરો મઠાયા છે ! એને શી ખબર કે

“ રામે તે સરોવર ખોદીયાં ને લખમણુ બાધે પાળ,

“ સીતાજી પાણીલાં સાંચર્યા રે મારી મરધાનેણી નાર

“ તું રે મારે મન લખમણુ જતિ

“ મને ધડી ન વિસરે રામ ! ”

એ ત્રણ પંક્તિઓમાં મોજાં જેવા સ્વર-હિરોલ, કાંઈ પૂર્ણિમાની ભરતીના મસ્ત આરોહ અવરોહ મચવતા, અને જનકીજના પતિપ્રેમનો પૂર્ણ ચંદ્રોદય ખેતાની સપાટી પર ઝીલતા, ઉછાળા લઈ રહ્યા છે ! જેને આ ગીતના ઠાળનો પરિચય ન હોય, તેને નહિ જ સમજાય કે

“ તું રે મારે મન લખમણુ જતિ

મને ધડી ન વિસરે રામ ! ”

એ પંક્તિમાં જનકીનું રાવણ પ્રત્યે કેવું અમર સંબોધન અંકાયું છે ! એ સંબોધનને લોક-સમુદાયની હૃદયરો માતા-પ્પડેનોના હાર્દમાં સીતાપણું ઉત્પત્ત કરવાની શક્તિ દેનાર પણ મોટા ભાગે એનું સંગીત જ છે.

વિવેચક લોકગીતોનાં મૂલ્ય મૂલ્યવવામાં યાપ ખાય છે અને સંગ્રાહક એની સાચી કિંમત અંકાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, એમ બન્ને પક્ષે મુંઝવણ રહે છે, કેમકે લોકગીતોના કલેવરમાં પ્રાણ સ્વરૂપે ગુંજતું સંગીત મુદ્રણકલાની શક્તિના સીમાડાની આણુ માનતું નથી. વળી એ સંગીતમાં જે વિવિધ તાલોની રમઝટ ખોલી રહી છે, તેના રસપાનથી પણ અવલોકનકારને વંચિત જ રહેલું પડે છે, કેમકે એ સંગ્રહના વાચન પૂરતો જ શ્રમ લઈ એક નિઃશ્વાસ મેલી વા એક અટ્ટહાસ કરી અટકી જાય છે. એટલે જ સમાલોચક ચાહે તેટલો પ્રમાણિક છતાંયે એ કેવળ આખી વસ્તુના ટુકડા અંશનું જ નિરીક્ષણ કરી શકે છે. એક જ રામકથાને

૧ : રઘુપતિ રામ રૂઢેમાં રેજો રે !

૨ : વનરા તે વનમાં મઢી બનાવી

ત્યાં છે સીતાજીના વાસ મારા વાલા !

૩ : તું રે મારે મન લખમણુ જતિ
મને ધડી ન વિસરે રામ !

૪ : લક્ષ્મણુ લક્ષ્મણુ બંધવા રે
સીતા કેમ કરી મેલ્યાં !

૫ : બાહ કા'ને કીચો દેશ
વનમાં ચાલ્યાં રે સીતા બાહુડે વેશ !

એવા પાંચ પાંચ નિરઃળા ઢાળોમાં અનોખી અનોખી લાગણીના પલટા અપાયા હોવાની હકિકત હકિકત જ હોવા છતાં યે એ ઢાળ ન જાણનારાઓની દૃષ્ટિએ તો માયા જેવી જ દિસે છે.

એ તો જૂદા જૂદા રાખ્દોવાળાં ગીતો : પરંતુ હવે એકના એક જ રાખ્દો ફેટલા જૂજવા ઢાળોમાં ઉતર્યા છે તેનાં દૃષ્ટાંત લઘુએ :
[૨. રા. ભા. ૧ : રમકડાં]

૧. “ સોનાં ઇંદોણી રૂપા બેડલું રે, છેલ રમે ગેડી દડે !
પાણીડાં ગઈ'તી તળાવ રે, છેલ રમે ગેડી દડે !

એ કાવ્યને નીચે પ્રમાણે નવા ટેક આપી, નવનવે સ્વરે રમાડવામાં આવ્યું છે:—

૨. “ સોના ઇંદોણી રૂપા બેડલું રે
નાગર ઉભા રો રંગ રસિયા !

પાણીડા ગઈ'તી તળાવ રે
નાગર ઉભા રો' રંગ રસિયા !

૩. સોના ઇંદોણી રૂપા બેડલું,
દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ !

પાણીડા ગઈ'તી તળાવ રે,
દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ !

૪. સોના ઇંદોણી રૂપા બેડલું;
પાણી ગ્યાંતાં સેંજળીયા તળાવ રે
સેંજળીયાળી સરનાં પાણી સાંચર્યાં.

૫. સોના ઇંદોણી રૂપા બેડલું રે !
લીંબુડું ઝુલે છે બાગમાં !

૬. સોના ઇંદોણી રૂપા હો રે બેડલું રે
પાણીડાં ગઈ'તી તળાવ
વનમાં બોલે રાજ કાયદડી રે.

આવા ઢાળો હજી એ વિશેષ સંખ્યામાં શોધી શકાય છે. અને એ પરથી લોકગીતોમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય સૂચી રહે છે.

“સોનદા ગેડી ને રૂપદા દડુલીયો રે

“કાનકુંવર ગેડી દેડે રમવા નાચ.”

એ પંક્તિઓમાં ગેડી દડાની રમતનો જ તરલ તોફાની અવાજ મેળવાયો છે. અને

“જેમ સૂકાય તારી બુઝનાં કુદ્ધ મારા વાદાજી રે!

“તેમ તારી ગોરાંદે કરમાય

જહને કહેજે મારા વાદાને રે!”

એમાં દૂર દૂર પડેલા ‘વાદાજી’ને ખબર કહેવરાવવાનો આહુજીવર અનેક વિરહિણીઓનાં અંતરને વધિતો ગુંથાયો છે. “Sound must echo the sense” એ શિક્ષાંત, ‘must’ શબ્દમાં રહેલા આદેશના પરિપૂર્ણ પાલન રૂપે, અને છતાં એ ‘must’ શબ્દમાંથી સૂચવાતા કરા પલ્લુ પ્રયાસ વા પરિશ્રમ વગર, લોકગીતોમાં જે ખૂબીથી જળવાયો છે, તેનું—આપણને ઢાળો ન સાંભળનારાઓને તો ભાગ્યે જ ખરે ભાન આવી શકે. આ વિષય પરત્વે તો એક અકલ્પિત—Unperverted શ્રવણ—શ્રવિવાળા, નિર્વ્યાજતાના પૂજક, સર્વદેશીય રસવૃત્તિની બક્ષિસ પામેલા કલ્પાટકી વિદ્વાનનું જ કયન ટાંકીએ:—

“લોકસંગીતને લોકકાવ્યથી નૂતન પાડવું લગભગ અશક્ય છે. લોક કાવ્યની વિશિષ્ટ ભાષા, તે ભાષાની નિર્વ્યાજતા, તાલબદ્ધતા અને અલ્પાક્ષરતા, એની અંદર પલ્લુ સંગીતનું સૂક્ષ્મ, અને અરપષ્ટ તત્ત્વ રહેલું છે જ. x લોકસંગીત એટલે નૂતનું જ સંગીત, એવો અર્થ નથી. સમાજ-હૃદયની નિર્વ્યાજતા, લોકહૃદયની સરલતા અને મૌલિકતા જેની અંદરથી વ્યક્ત થાય, સંસ્કારી હોવા છતાં જેની મુગ્ધતા કાયમ રહે, તેજ લોકસંગીત, તેજ લોકકાવ્ય. માત્ર લોકસંગીત કે લોકકાવ્યની કસોટી કાળે કરીને જ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્ય કે શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવીણ લોકોનો નિર્ણય ખસ થાય છે. અમુક મંડળે માન્યતા આપી એટલે સાહિત્ય કે સંગીત તરત જ શિષ્ટ ગણાય છે. પલ્લુ લોકસંગીતનાં પરીક્ષકો તો અસંખ્યાત મુગ્ધ હૃદયો જ છે. નાનાં બાલકો જેમ પોતાની વૃત્તિને જ વફાદાર રહે છે, તેમ જનહૃદય પલ્લુ પોતાની અભિરૂચિને જ વફાદાર રહે છે. એ અભિરૂચિ ન્યારે પસંદ કરે ત્યારેજ અમુક સાહિત્ય કે સંગીત ‘લૌકિક’ પદવીએ પહોંચે છે. સમાજમાં ન્યારે ભારે કાંતિ આણતી હોય છે, સંખ્યાબંધ લોકોના હૃદયમાં ન્યારે

એક જ પ્રાણવાન પ્રેરણાની હિમ્મતે. ઉદાહરણ તરીકે, ત્યારે લોક-હૃદયમાંથી નવું નવું લોકસંગીત પ્રકટ થાય છે અને કર્ણ આધુનિક સાધન વિના પણ લોકમાન્ય કવ્યોના અને રાગોના હેશવ્યાપી પ્રચાર થાય છે.

“આ કરોડી જે સાચી હોય તેો લોક-સાહિત્યમાં જીવું અને નવું એવો કરો ભેદ જ કરવાની જરૂર નથી. જીવું સાહિત્ય બજવાન કાળની ચાળણીમાંથી ચળાઈને આવેલું હોય છે. અને તેની “ઐકિતા” સ્વતંત્ર-સિદ્ધ હોય છે. લાંબી વખરાશને : લીધે જીવતાં ઐકિક છતાં અઐકિક આપ આવેલો હોય છે. નવાં લોકગીતોમાં તર નથી હોતું. છતાં સહૃદય વ્યાકત અથવા લોકહૃદય નવામાં પણ સાચું લોકગીત અથવા લોકરાગ સહેલાઈથી પારખી શકે છે.

x x x

“સાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર પ્રયત્નપૂર્વક થાય છે. સાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંસ્કારતા હોય છે. તાત્ત્વીય આચાર્યોએ વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા આદર્શો ધ્યાનમાં રાખી તે રચેલું હોય છે. તેમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સૂક્ષ્મ શક્તિ રહેલી હોય છે. લોકસંગીતનું તેવું નથી. લોકસંગીત પોતાની સ્વાભાવિક મનોહરતાને લીધે જ પ્રચાર પામે છે. અત્યંત સંસ્કારી લોકો પણ લોકગીતો પાછળ ઝાંઝા બની શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે કરતાં અઢિયાલી વનજતા ધણીવાર નજરે પડે છે. સંસ્કારી દુષ્યંત મૃગશાવ સાથે ઉછરેલી શકુંતલાને પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠા બનાવવા તૈયાર થઈ જાય છે અને વ્યાસ જેવા રાષ્ટ્રકવિ તેમજ કાલિદાસ જેવા રાજકવિ તેનાં વખાણ કરતાં થાકતા જ નથી. લોકસંગીતની પણ આવી જ પ્રતિષ્ઠા છે. સાસ્ત્રીય સંગીતમાં પોતાની શક્તિનું એટલું બધું ભાન હોય છે કે ગાવાની ચીજનો શો અર્થ છે, એમાં કંયા રસ છે, એના વિભાગ કેવા છે, વગેરે બાબતમાં એ બેદરકાર રહી શકે છે. અને ધણીવાર રહે છે પણ ખરું. પણ લોકસંગીત તો હૃદયના ઉદગાર સાથે જ વહેતું હોવાથી એ અત્યંત ભાવવાલી હોય છે, અને લોકસંગીતે હિંમેશા પોતાના કાવ્યની તેમજ સંગીતની આવી રીતે પરસ્પર પોષકતા સાધેલી હોવાથી લોકકાવ્યની અસર હૃદય પર મંત્ર જેવી થાય છે.” (દ. બા. કાલેલકર)

લોકોત્તર સાહિત્યના અંકુરો

લોકોત્તર સાહિત્ય સાથે લોકસાહિત્યની તુલના કરવી, એમાં તો બન્નેને અન્યાય છે. બન્નેના માર્ગો નિરાળા છે. બન્નેને પોતપોતાની દુનિયા છે. બન્નેનાં વલણ માનવ જાતિની સહિષ્ણુતિને ઉચે ચડાવવાનાં છે.

છતાં, બન્નેનાં લક્ષણો ભૂલવાં છે. આખા ગગનને વ્યાપીને ખેંચાયેલું શ્વેદધનુષ્ય, તેમજ ઝીણા એક ઝાકળગિન્દુ પર ઝલકતાં પચરંગી તેજકિરણો ; બન્ને વચ્ચે આંતરિક એકય છતાં બાહ્ય આકાર પરત્વે આણું મેર જોડેલો તફાવત છે. અંગ્રેજ વિવેચક હીક કહે છે કે,

In truth, any comparisons of the ballads with these would be unfair as any comparison between children and grown folk. They appealed in their day to something young in the national mind. They have all the winning grace of innocence; but they cannot scale the great poetic heights, any more than mere innocence can scale the greatest spiritual heights.

(Sir A. Quiller-Couch.)

આમ છતાં પણ વિશ્વ-સાહિત્યનાં વિહારીઓ ન્યારે આ લોક-મુખના નમ્ર ઉદ્ગારની અંદર ક્યાંય ક્યાંય ભવ્ય કલ્પનાઓના અથવા શિષ્ટ સાહિત્યની ભાવનાઓના પરછાયા ભાળે છે, ત્યારે એ સામ્યનાં દર્શનમાંથી રસાસ્વાદની નવી શક્તિ જન્મે છે. કોઈ પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયતમાના મુખને મળતી રેખા જેમ કોઈ જંગલવાસી રમણીના વદન પર નિહાળી મીઠાં રમરણા અનુભવે, અથવા તે કોઈ રંક પિતા જેમ પોતાના બાળકની મુખાકૃતિ એકાદ રાજકુંવરના મ્હોં ઉપર રમતી ભાળી ગૃહ આનાંદ પામે, તેવી રીતે શિષ્ટ કવિતા અને લોક-કવિતાની રેખાઓમાં દેખાતું દૂર દૂરનું, નાનું શું સામ્ય પણ લોક-સમુદાયની અંદર અજ્ઞાન અને અણુવિકસ્યા મરી ગયેલા કૈક શેલી અને કાલિદાસોનું દુઃખદ રમરણ કરાવે છે. દષ્ટાંત દર્શાવે:—

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીમવન્તિ

“અન્ય છે તે માતાપિતાઓને, જેઓનાં વસ્ત્રાભૂષણો એની (પુત્રની) અગ્નિ-વંદે મંદ્રાં થાય છે.”

એ કવિકુલગુરુ કાલિદાસનું નાટ્ય શિશિમણિ નાટક શાકુંતલ : અને એ શાકુંતલને સર્વોત્તમ શ્લોક : શાપમુક્ત દુષ્યંત મૃગયા રમવા જતાં તપોવનમાં સર્વદમનને ખેલતો જુવે છે : એની કાલી કાલી બોલી અને મધુર બાલ્ય-ચેષ્ટાઓને કવિ ત્રણ જ ચરણોમાં સમેટી જગતનાં સમસ્ત બાલોનું અનન્ય શબ્દચિત્ર આલેખે છે. અને પછી કહે છે કે

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીમવન્તિ

કહેવાય છે કે જર્મન કવિવર ગાયથે એ શ્લોક વાંચતાં જ,
‘શાકુંતલ’ની ચોપડી શિર પર ચડાવી હર્ષધેલ્લમાં નાચ્યો હતો.

બાલકનું એવું જ શબ્દચિત્ર—એથી જે અદકું—વાંઝણી લોકમાતાના
પ્રાર્થના—ગીતમાં છે. ગુજરાતમાં લગ્ન, સીમન્ત ઇત્યાદિ મંગળ અવસરે
રાંદલ તેડવામાં આવે છે. રાંદલ માતાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તે વખતે
ગવાતી સૂર્યદેવનાં રાણી રન્નાદેવી સન્મુખ પુત્રની યાચના:

લાખ્યું ને ગૂખ્યું મારું આંગણું,
પગલીનો પાડનાર ઘોને રન્નાદે!
વાંઝીયાં—મેણું મારી દોલઘાં.

દળણું દળીને ઉભી રહી
પાળ્યુંનો પાડનાર ઘોને રન્નાદે!—વાંઝીયાં
પાણીડાં ભરીને ઉભી રહી
છેડાનો ઝાલનાર ઘોને રન્નાદે!—વાંઝીયાં
રોટલા ધરીને ઉભી રહી
ચાનક્રીનો માગનાર ઘોને રન્નાદે!—વાંઝીયાં

અને: છેલ્લે

ધોયા ધફોયા મારો સારલો
ખોળાનો ખુંદનાર ઘોને રન્નાદે!—વાંઝીયાં

ખોળાનો ખુંદનાર! ધન્યાસાદંગરજસા મલિનીભવતિ ! લોકમાતા
પોતાના ધોયા-ધફોયા સારલાવાળો ખોળો ખુંદાવી નાખીને ધન્ય બનવા
તલપે છે. ખુંદનાર! કેવળ ‘રમનાર’ નહિ: ‘ખોડનાર’ નહિ: પણ
‘ખુંદનાર’!

પગલીનો પાડનાર: પાળ્યુંનો પાડનાર: છેડાનો ઝાલનાર: ચાનક્રીનો
માગનાર: ખોળાનો ખુંદનાર: એ એષ્ટાઓ કોઈ એકાદ બાલકની નથી,
પણ શ્રીમંત અને રંક તમામ માતાનાં તમામ બાલકોની છે. એ સાર્વ-
જનિકતા, એ Democraticપણું—લોકસાહિત્યનો પ્રાણ છે. દુષ્ટિએ જ
એ કોઈ અમુક શિષ્ટ વર્ગની સાંકડી મહેફિલ નથી, પણ શેરડીને વાઢે
રાખતી માંડી અંત્યજ સુધી સહુને કાતળી કાતળી ખાવાની રસહ્લાણ
છે. શાકુંતલનો શ્લોક અને વાંઝણી માતાનું લોકગીત, બન્નેમાં એ
સાર્વજનિકતા વહે છે.

પ્રેમિકા પોતાના શણુગારે પોતાની શોભાને કાળે નથી ખરતી, પણ એ શણુગારને 'જેનાર' પતિના સૌભાગ્ય-ચિન્હ રૂપે જ પહેરે છે અને એ 'જેનાર'ને ખતાવવામાં જ શણુગારનું સાર્થક સમજે છે; આવા હૃદયગારો સંસ્કૃત નાટકોમાં રચણે રચણે વ્યક્ત થયા છે. એ બધાની જોડમાં મૂકી શકાય તેવી પંક્તિઓ-લોકગીતોમાં પણ વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે:—

“હાથ રંગીને દેરી શું રે કરં;

“એનો જેનારો પરદેશ મેંદી રંગ દાગ્યા રે”

એવા પ્રસંગો લોકનારીના અને લોકોત્તર પ્રેમિકાની વિપ્રલંબ-વેદનાના અતિ સમાન પરછંદા પાડે છે. અને બન્ને વચ્ચેની આપણી ભેદ-દૃષ્ટિ ભાંગી નાંખે છે.

મસ્ત-યુગના મહાન સાહિત્યકાર શેક્ષીએ Skylark—ચડોવને સંબોધન કર્યું. કવિને એ પક્ષી-સંદર્શ વર્ણનથી અતીત દાગ્યુ. એટલે પછી તો હપમાઓની જ ધારા વહ્ણી :

Like a glow-worm golden
In the dell of dew !

Like a poet hidden
In the light of thought !

Like a high-born maiden
In her palace-tower-

એમ એ હપમા-ગીતને મહાપદ્યે આલીને કોઈ અનુદયા લે!—
કવિએ પણ અધરાતે ગિરનારને માથે ઝળુબનાર રૂબડ અવધૂતને
હપમાઓથી વધાવ્યા:—

જેમ ઝળુબે મોરલીને માથે નાગું જો,
[એમ] ગરવાને માથે રે રૂબડો ઝળુબીયો !

જેમ ઝળુબે ખેટાને માથે બાપ જો !

જેમ ઝળુબે ગોપીને માથે કાન જો !

જેમ ઝળુબે નરને માથે નાર જો !

અને છેવટ તો કદપનાની અવધિ થઈ;

જેમ જળ'એ ધરતીને માથે આલ જો ।

[એમ] ગરવ'ને માથે રે રૂખડીયો જળ'ખીઓ.

* * *

હારીએ ગાયું કે

‘બાદ બર જુલફે તુ આમદ

“શુદ જહાનં બરનમ સીયાહ”

[તારા કેરા કલાપ પર પવન વાયો, અન અથ માશુક, મારી ફાનચા કાળી :યદ ગઈ.]

માશુકના વાળને સ્પર્શ કરનાર વાયુ જાણે કે પ્રેમીનો પ્રાતસ્પર્શ બનીને આવ્યો; પ્રેમકથી એ પવન-સ્પર્શ સહેવાયો નહિ. તવી જ મિસાલે.

‘‘મારી નણ્હીનો વીરો દાતણુ કરે,

‘‘એની હારીયે બેઠેલ માખી હો સાચબા

‘‘એ રે માખડલી અરણ્ણું કરે.

‘‘એ તો અરણ્ણું કરે ને હુ રીસે બળું,

‘‘માખડલી હબરણુ શોક્ય હો સાચબા !

‘‘એ માખડલી અરણ્ણું કરે.

એ લોકગીતમાં કલ્પાયલી સ્નેહ-ધર્મ્યા: તે ઉપરાંત એવી કેં કં પંક્તિઓ આવે છે કે જેને મળતા ભારો લોકોત્તર સાહિત્યમાં ધૂમનાર રસવેત્તાને અનેક સ્વગે જડી આવશે. સામરવાસમાં આવેલા માઈને મળી ન શકનાર ખૂદેન ભાઈની વદાય પછી મોડી મોડી જાણવા પામે છે, અને વગડામાં ચાલ્યા જતા વીરાની પાછળ દોડતી દોડતી પુકારે છે કે:—

‘જે રે સરજ હોત ચરકલી

‘વીરને ભાલે બેઠી જત જો !

‘જે રે સરજ હોત વાદળડી

‘વીરને છાંયો કરતી જત જો.’”!

એવી કલ્પનામાં લોકોત્તરતાની રેખા અંકાયલી દિસે છે. અથવા તો

રામ તમારે બોલડીયે હું જળમાં માછલી થઈ જા જો !

તમે થશો જો જળમાં માછલી હું માછીડો થઈ જા જો !

+ + +

રામ તમારે બોલડીયે હું આકાશવિનળી થઈશ ને!
તમે થશો ને આકાશ વિનળી, હું મેવલીયો થઈશ ને!

એ પ્રણયી યુગલની સંતાકુકડી આપણને અનેક શિષ્ટ-સાહિત્યના રનેહ વિનોદનું સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ સ્મરણ કરાવે છે. ચોકસ પંક્તિઓ ન સાંભરે છતાંયે અંતરમાં થાય છે કે ક્યાંઈક-નભે ક્યાંઈક આવાં યુગલો આપણને રોકરૂપીઅર, કાલિદાસ અથવા હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયની રસ-સૃષ્ટિઓમાં વિહરતાં સામાં મળ્યાં હોય ની ! સૈમિત્રે નહુ સેષ્યતાં તત્તલં એ શ્લોકની અંદર જેમ જનકી-વિષ્ણુ રઘુવીરને અંદ્રોદય મધ્યાનહના સૂર્ય સરીખો પ્રજ્વળતો હોવાનો ભ્રમ થયાનું ચિત્ર આલેખાયું છે, તેમ વિદેશી સ્વામીની વાટ જોતી વિરહી લોક પ્રિયતમાને પણ

“રસિયા મોરા આંદલિયો હગ્યા રે
કે રાજ મને મુરજ થૈ લાગ્યા !”

એવો ભ્રમ થયો, સૂર્યોદયે તો સ્વામી પધારવાના છે તે સંદેશે દોરાયલી એ રસિકા જાગી અને

“રસિયા મોરા શેરીએ પડાવું સાદ રે
“કે દાતણ કરવાને કાળે રે !”

એવા સાદ પાડતી વલ્લવે છે. આખા ભવના અખોદા રાખનાર પતિની પરિત્યક્તા સ્ત્રી પોતાની વેદનાને ઠલવવા માટે નીચેના પ્રસંગમાં સારી પેઠે લાક્ષણિક ભાષા-પ્રયોગ કરતી જોવાય છે. પિતા અને કહેવરાવે છે કે

“દીકરી કુઝ રે હોય તો વેડીએ
“દીકરી કુઝ વેઠે છે સૌ !

ઉત્તરમાં દીકરી કહેવરાવે છે :—

“દાદા ખેતર હોય તો ખેડીએ
“ઓહ્યા કુઝર ખેડ્યા કેમ જાય !
મોરી સૈયર ! અખોદા ભવ રીયા
“દાદા કુવો રે હોય તો ત્રાગીએ
ઓહ્યા સમદર ત્રાખા કેમ જાય—મોરી
“દાદા કાગળ હોય તો વાંચીએ
“ઓહ્યાં કરમ વાંચ્યાં કેમ જાય !—મોરી

આવી પંક્તિઓ ઉપર લોકોત્તર કાવ્યના વ્યાસગીઓને ચિરપરિ-
ચિતતાનાં ચિન્હો અંકાયણાં દેખાશે. તુલના કરવાનું પ્રયોજન નથી.
પરંતુ લોકસાહિત્યના પ્રવાહનું રસપાન કરવામાં આવાં રમરણો
અતિ મોટી સહાય કરે છે એમાં સંદેહ નથી. ભાષા અને
ભાવ-પ્રયોગોનાં જે રોળાણુ આપણી દષ્ટિને લોકગીતોમાં દેખાતાં
હોય, તે રોળાણુ આ રીતે આછરી જાય છે. અલ્પજ્ઞ એ નીર તે
ધરના ગોળાનાં નથી, ટાંકાનાં એ નથી, એ તો વીરડાનાં નીર છે. એ
નીર પીવાની મીઠાશ તો જીવનની વનવાસી દશામાં-વટેમાર્ગે દશામાં
જ અનુભવાય છે. એ નીરની નિર્મળતા માપવાનાં ધોરણુ ન્યાસાં જ
છે. એ ગીતોને લોકોત્તર સાહિત્યને ધોરણુ શીદ કરીએ ? કાયદના
ટોકારને સંગીતશાસ્ત્રના નિયમોના નિકષ પર ન જ ચલાવાય. એનાં
મૂલ તો એની સરલતા, અદ્વૈતાક્ષરતા, નિર્દોષિતા, સુકોમલતા, નિખા-
લસતા અને સર્વોપરિ સંગીતમયતાને ધોરણુ જ મૂલવાશે. તેમ છતાં
દૃષ્ટાંતો વીણવાનો આશય તો એટલું જ દેખાડવાનો છે કે લોકોત્તર
સાહિત્યનો સાચો રસજ્ઞ તો પોતાની એ રસદષ્ટિ વડે અન્ય કરતાં
સવિશેષ મનુષ્યપાન લોકસાહિત્યમાથી કરી શકશે.

કટાક્ષ-ગીતો

લોકગીતોના રસારવાદમાં અંતરાય રૂપ યનાર ખીજે એક સંયોગ
એ છે કે કૌટુંબિક જીવન વિષેનાં કટલાએક વિનોદાત્મક ગીતોને પણ
ગંભીર સ્વરૂપે ગ્રહણ કરી બેસાય છે. આમ થવાથી તે તે ગીતોમાં વિદ-
સતી અભિરૂચિ વાયકને હીનતાભરી ભાસે છે. વાસ્તવિક સમજ એવી
થવી જોઈએ, કે જેમ લોકસાહિત્યમાં બેદક સ્વરે કર્ણ રસ ગાનાર
કવિઓ હતા, તેમ વિનોદ અને નર્મ-રસ ગાનારા પણ તટસ્થ ટિપ્પણી
લોકકવિઓ હતા. તેઓએ દૂર ઉભા રહીને લોક-જીવનનું ઉપહાસ યોગ્ય
તત્વ-Ludicrous element નિહાળ્યું. પતિપત્નીના પ્રણય-કલહ
અને શંકા કુશંકાની બેવકુશી નિરખીને આ કવિઓએ “પાછી પીચ-
રીએ મેલો માદેવજી” જેવાં, “શંકર અને લીલડી” જેવાં, “હું ને સાચો
વઢીયાંજી” જેવાં, “મેંદી રંગ લાગ્યો” જેવાં, અથવા તો “રાજલ
મારવાડી” જેવાં, પ્રણયી જીવનની બેવકુશી રજુ કરતાં કટાક્ષ-ગીતો રચ્યાં.
સાસુ-વહુના ધડાકા દેખીને આ મર્મપ્રેમી નિરીક્ષકોએ “બાઈજીને બુડાડયાં”
જેવા પ્રસંગો આલેખીને ઉપહાસ વાટે સખ્ત પ્રહારો કર્યા, અને નણુંદ-
બોળાઈ વચ્ચેના પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વૈમનસ્યને પણ “નણુંદ
પરોણુલાં” અથવા તો “લેરીયાની છૂંટ” જેવાં કટાક્ષ-કાવ્યો વડે

વધાવી સામાજીક દૂષણોને ફટકા મારવાનો, સ્વયંભૂ સ્ફુરણથી પ્રયત્ન કર્યો. આમાંનાં ઘણાં ખરાં ગીતોમાં “હુ” એવું પહેલા પુરૂષનું સવ-નામ ચોળ્યાથી રહેલે આપણે એવી માન્યતામાં દોરાઈ જઈએ, કે પોતાની કથા સંભળાવતું એ ગીતનું પાત્ર પોતે જ પોતાની દુષ્ટતાનું પ્રદર્શન કરી, સમાજમાં પોતાની કલેશવૃત્તિની જાહેરાત કરે છે. દૃષ્ટાંત રૂપે,

“ઠાઠા તે કુવા ડકતાં જાહે;”

“ભર્યા કુવામાં પડજો રાજ ! નાણુદલ પડેણુલાં.

“મારા હૈયામાં હામ જ રહી ગઈ;

“માર્યો વન્યાની વહી ગઈ રાજ ! નાણુદલ પડેણુલાં.

* * *

“માનેતી શે મરે રે, અબોદા શે બાંગે ભગવાન

* * *

“ધરમાં જેઠું ભુડો જેઠાણીનું ચલણુ વાલ્યમજી !

“મારાં કર્યાં નો થાય, રંગમાં રોજ્યાં વાલ્યમજી !

એવી પંક્તિઓમાં પ્રગટ થતી, ભોળઈ, શોક્ય અથવા વહુ ઇત્યાદિની મનોવૃત્તિ, એવી હીન પ્રકૃતિના પ્રચારાથે અથવા તેા ખરા દુઃખના ઉચ્ચારણુ તરીકે વ્યક્ત થયેલી નથી માનવાની. એ તેા આવાં કુરચિવાળાં કુટુંબીજનોના ગુપ્ત મનોભાવો છે. અને લોકકવિઓએ એ મનોભાવોના પ્રકટપણુ કરેલા ભવાદ છે. એ કલ્પાંતો નથી, પણ આખુકેના પ્રહારો છે. એ તમામ નર્મગીતોની નોખી તારવણી કરીને જ તેનો કટાક્ષાત્મક કાવ્ય ભવોદ ખેંચવો જોઈએ. અલ્પત, લોકગીતોના રચનારાઓ અનેક હોઈને તેમજ બિન્ન બિન્ન ચરતા ઉતરતા રસવૃત્તિવાળા હોઈને આ ગીતોમાં જોતો નર્મ રસ પણ જાડો પાતળો હોવો જ જોઈએ. નફ્ટ વહુ પોતાના કલહપ્રિય સસરા સાથે ઘરાકા લઈને

“ઠેકા ઠેકા શું કરો છો રાવજી માદણીયા !

“એહું એક ટીકો રાવજી માદણીયા !

આવાં વચન કહે, એ વસ્તુસ્થિતિ તરીકે ઘણાં કુટુંબોમાં સત્ય હોવા છતાં, તેમાં તેના રચનાર કવિનો coarse humour સ્થૂલ હાસ્થરસ-દેખાઈ આવે છે ને આપણને સૂઝાવે છે. ખીજી બાજુ “મિંદી રંગદાઓ”નો કટાક્ષ અત્યંત કોમલ અને તે છતાં અતિ વેધક દિસે છે. એ રસની જાતો તેા નિઃશંક જૂજવી જ છે. પરંતુ એ ‘વિનોદ’ છે, એટલું તેા આપણે ન વિસરીએ. ‘હિન્દવાણી મુસલમાન બન જઈ ગી’નું

આખું ગીત વટાળના Propaganda-પ્રચારકાર્ય તરીકે માનનારા ભૂટે
છે. એ તો વટાળની બેવકુશી ઉપર પ્રહાર છે. તેમ

“સાસરીએ જાઉં તો મારો સસરોજી ભુંડા
“દાજડીયું કઢાવે રે, ના મા ! નૈ જાઉં સાસરીએ રે.
“પીયરીએ જાઉં તો મારો દાદોજી સારા
“દીકરી કહી બોલાવે રે, ના મા ! નૈ જાઉં સાસરીએ રે.”

આ કાવ્ય પણ ‘સાસરીઆ’ વિરુદ્ધની સામાજિક ચળવળ રૂપે ન
સમજાવું ઘટે. “કાંતો રે મેરી છેલ્લણ બીબીઆં” એ વિનોદ-કાવ્યમાં

“જમૈયા લાંગાઈ તેરી તાક બનાઈ”

* * *

“દાદી બોડાઈ તેરી પુણીયાં બનાઈ”

એવી સ્પષ્ટ રમૂજ હોવા છતાં પણ ‘ખાદી પ્રચાર’ ખાતે એ ગીતને
વાપરી કેમ શકીએ? એ તો કામ ન કરવાનાં બહાનાં શોધનાર સ્ત્રીનું
અને સ્ત્રીનાં ઢીંઢાં લાંગવાના શોખીન કોઈ મીયાંભાઈનું ટોળચિત્ર જ છે.
અને એનો રચનાર પણ તટસ્થ લોકકવિ જ છે. ખાદીપ્રેમી મીયાં
તો નથી જ.

આટલી રગ પકડી લઈએ તો આપણે લોકગીતોના નૂજવા વિભા-
ગોને યથાર્થે સ્વરૂપે સમજી શકીએ.

તા. ૧૫ : ૬ : ૧૯૨૭.

સંગ્રાહક

સાંકળિયું

ગીત કથાઓ

પૃષ્ઠ

૧ રામે તે સરોવર ખોદીયાં	૧
૨ વનરા તે વનમાં મઠી બનાવી	૨
૩ ખાઇ કો'ને કીચો દેશ	૩
૪ અવળી ગંગાનાં સવળાં નીર	૪
૫ માછલી વીચાણી કાંધ દરિયાને ખેટ	૭
૬ સોનલા ગેડીને રૂપલા દડુલીઓ રે	૧૦
૭ સરગ ભવનથી ઉતર્યાં ગવતરી	૧૧
૮ સાત સોપારી રાત્ર પાનનાં ખીરાં	૧૩
૯ નગરી તે કૌંસખી નગરીનો રાત્ર	૧૬
૧૦ સોના સીંગદડીને ગંગાની ગરણી	૧૮
૧૧ બાર બાર વર્ષે નવાણુ બળાવ્યાં	૧૯
ઉગમણી ધરતીના દાદા કોરા કાગળ આવ્યા રે	૨૪
૧૩ નાયક રે સહુ આલ્યા પરદેશ	૨૭
૧૩ ઉલી ઉલી ઉગમણે દરબાર	૨૯
૧૪ હો ગોરાંદે ગોરી મોરી રે	૩૨
૧૫ વીરા પોટલીયામાં પાણી લેજે પોંચતાં	૩૭
૧૬ મારા કૃષીયામાં ઉંચો આંબલો	૩૮
૧૭ નણુંદ ભોળધ પાણીડાંની હાર	૪૧
૧૮ પ્રભુજી વનમાં ચારે ધેન	૪૨
૧૯ મણીઆરડા રે હો ગોરદના સાયબારે	૪૩-૪૫

સંસાર-ચિત્રો

૨૦ કીચા ભાઇને આંગણુ આંખો મોરીયાએ	૪૬
૨૧ આસો માસે શરદ પૂનમની રાત્રે	૪૭
૨૨ ઉંચો વડલો ઘોર ગંભીર ને	૪૮
૨૩ ભમ તાંડે ભંખુડું રળીયામણું રે	૪૯

૨૪	સખી આંદલો તે લાલ સોહામણો રે	૪૯
૨૫	લીલી ઈંટાણી હીરની રે	૫૦
૨૬	સસરાજ રે મેં બેડું ફેડયું	૫૧
૨૭	ગુલ ગુલે ગુલાબની વાડી ગુલાબે રમતાંતાં ...	૫૨
૨૮	ઢાંકણીમાં ચણાંઠડી હુંબે ચણાંઠડી હુંબે ને હુંબે...	૫૨
૨૯	હાં હાં રે કોમલડી રીસાણી	૫૩
૩૦	મારા વાડામાં ગલ છાડાવો રે	૫૪
૩૧	વઢવાણમાં લીલી પીલી લીમડી રે	૫૫
૩૨	લવાંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યાં જો ...	૫૬
૩૩	માતાને આંગણે રે રૂડો આંબલો	૫૭
૩૪	શરદ પૂનમની રાતડી રંગ ડોલરીઓ	૫૮
૩૫	કાળી તે ભોંના કોદર્યા રે	૫૯
૩૬	મેં તો હુંગર કોરીને ધર કર્યાં	૬૦

૨૨૨ ગીતો

૩૭	જેમ સુકાઈ તારી જીઈના કુલ મારા વાલાજ રે ...	૬૧
૩૮	ઘોરડા ચણાળ્યા રે વાલે મારે ઉતારા સાદુ રે ...	૬૨
૩૯	સૈયર મોરી રે	૬૨
૪૦	મારે આંગણુ ગલ કુલ ને વળી મરવો	૬૩
૪૧	મોર બોલે ને ઢેલડ રીસાણી	૬૩
૪૨	લીંબુની મારી હું તો નૈ મરું રે વાલમા ...	૬૪
૪૩	કટકો કાગળીઓરે	૬૪
૪૪	રાંત્રા કરશન રમે હોળીએ રે લોલ	૬૫
૪૫	મારા બાપુનો પાળેલ પોપટો	૬૫
૪૬	નય ધડી દે સોનારા રે	૬૬
૪૭	વાડી હુલી નવ કુલડે	૬૬
૪૮	પીલુડાં પાક્યાં મા પીલુડાં પાક્યાં	૬૭
૪૯	દૂધી દૂધી તળાવડી રે	૬૮
૫૦	કુવાને કાંઠે કેવડો ગોવાળીઆ	૬૯
૫૧	મારી સોના ઇંટાણી, ગોવાળણી રે લોલ ...	૬૯
૫૨	મારો ગરબો રે રમે રાજ ને દરબાર	૭૦
૫૩	સૂતી હોય તો જાગે રે ગોરી ! ગરબો આળ્યો ...	૭૧
૫૪	લોણુ આવે ડોલતી તેને કોણુ દોવા જાય જો ...	૭૨

૫૫	અડવડ દડવડ નગારાં વાગે	૭૨
૫૬	પીર છે પીર છે પીર છે રે	૭૩
૫૭	હારે મેં તો વાડામાં ત્રીંગણી વાવી રે	૭૪
૫૮	હાં કે રાજ વાડીનાં ખાણી ભરવા ય્યાં'તાં	૭૪
૫૯	સોના ઈંટાણી રૂપા ખેડકું	૭૬
૬૦	ગેંડા સરખવું સા'બ કણીયા સરખવું	૭૭

ઋતુ-ગીતો

૬૧	વાલા ! માગશરે મથુરા ભણી રે	૭૯
૬૨	કારતક મહીને મેલી આલ્યા કંથ રે વાલાજી	૮૦
૬૭	કારતકે કૃષ્ણ સીધાવીઆ ને રૂખમણી સજે શણગાર	૮૨
૬૩	આવો આવો ને નંદલાલ, રમવા આવો ને રે	૮૬
૬૪	કારતકે કૃષ્ણ ગયા મેલી	૮૮
૬૫	કારતકે કૃષ્ણ સીધાવ્યા વન	૯૦
૬૬	અગ્રમાસે હરિ ઓપી ગોપી શામળીઓ સરદાર	૯૨
૬૭	રાણો લીંખડો તે લાંબે પાંદડે	૯૪
૬૮	આલમાં ત્રીણી ઝ્યુકે વીજળી રે	૯૫

ર ઢી યા ખી રાત

:: ભાગ ત્રીજો ::

.

૧: ગીત-કથાઓ

૧

ઘડી ન વિસરે રામ !

[રામકથામાંથી સીતાહરણનો આ પ્રસંગ છે. ઓળખવંતા લોકમાં
જવાતા આ ગીતના ટેકમાં સીતાજીનો મન્ય હૃદયાર ભર્યો છે :
હે રાવણ ! તું તો મારી દષ્ટિમાં મારા વીર લક્ષ્મણ સમે છે. મને
તું ન ફોસલાવ.]

§

રામે તે સરોવર ખોદીયાં ને લખમણુ બાંધે પાળ,
સીતાજી પાણીડાં સાંચર્યાં રે મારી મરધાનેણી નાર;
તું રે મારે મન લખમણુ જતિ, મને ઘડી ન વિસરે રામ !

સોનાની શીંગડીએ રૂપલાની ખરીએ મરઘો ચરી ચરી જાય,
કંથ ન મળે કોડીલડો તે મરઘો મારવાને જાય !

તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

ભોગીને વેશે રાવણુ આવ્યો દસ માથાળો દૈત,
બિક્ષાઘોને સતી સીતવા રે ! અમે ભૂખ્યા છઈએ અતીત—

તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

થાળ લરીને સીતા વનફળ લાવ્યાં, લ્યો ને બાવાજી થાળ !
પૂટી બિક્ષા અમે નૈ રે લઈએ, મારા ગરૂજને બેસે ગાળ—

તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

ચેલો તે પગ પાવડીએ દીધો, બીજો મઢીની બા'ર,
બાંવડી લોડાવીને ખંભે ચડાવી એ તો લે ગયો લંકા મોઝાર—
તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

સવા તે લાખનો ચુડો મઢાવું ને આપું એકાવળ હાર,
અંગૂઠીમાં તને રતન મઢાવું, તું ધડી એક રામ વિસાર !
તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

ચૂડલો તે તારો પથર પછાડું ને બાળું એકાવળ હાર,
અંગૂઠીમાં તારીઆગ મેલાવું મારે ભવોભવ રામ ભરથાર—
તું રે મારે મન લખમણુ જતિ०

૨

વનરા તે વનમાં

[ઉપરની જ કથાનું બૂદે દાને ગવાતું ગીત : અપૂર્ણ છે.]

વનરા તે વનમાં મઢી બનાવી
ત્યાં છે સીતાજીના વાસ મારા વા'લા !

મઢી પછવાડે કેવડીયો મ્હેકે
મરઘો ચરી ચરી જાય મારા વા'લા !

તુંને મરઘલા કાલ મરાવું !
કાંચળીયું સીવડાવું મારા વા'લા !

રાવણુ તે આવ્યો જોગીને વેશે
લે ગયો સીતા નાર મારા વા'લા !

કો' તો સીતાજી ચૂડલો મઠાવું
મેલી ઘો રામનાં નામ મારા વા'લા !

ચૂડલો તે તારો પથરે પછાડું
ભવોભવ રામ ભરથાર મારા વા'લા !

૩

ખાળુડે વેશ

[વનવાસે વિચરતાં માર્ગે ગામડાની ભોળા સ્ત્રીઓને થયેલાં કોતક અને સીતાજીનો કરણ મીઠો, ખુલાસો.]

§

ખાઈ કો'ને કીયો દેશ !

વનમાં આલ્યાં રે સીતા ખાળુડે વેશ.

રામ લખમણ વન આલિયા ને સાથે સીતા નાર
ત્રણે જણાં પંથે પડ્યાં એને પૂછે પૂરની નાર—ખાઈ૦
પૂછ્યા સરખી વાત રે ખાઈ પૂછુંહું હો નાર
રોષ ન આણો અમે ગામડીઆ ઘરનાર—ખાઈ કો'ને૦
આવા રૂપાળા બે બટાવડા ને સરખા સરખી જોડ !
આમાં તમારો સ્વામી ક્યા, થઈ અમારે હોડ—ખાઈ કો'ને૦
ઓતરા ખંડમાં અજોધ્યા ને એ અમારૂં ગામ,
સસરો મારે ભૂપત ભારે દશરથ એનું નામ—ખાઈ કો'ને૦
રાજ પાસે વચન માગ્યાં, માગ્યાં પોતાને કાજ
પોતાનાં રાજ આખ્યાં અમને તો વનવાસ—ખાઈ કો'ને૦
ગોરા છે મુજ દેરીડા મુજ સ્વામી ભીને વાન,
નયણું કેરી સાન કરીને ઓળખાવ્યા ભગવાન—ખાઈ કો'ને૦

સીતા-વનવાસ

[આ ગીતમાં નામી તથા ઘટનાઓના ગ્રાહણ છે. લોકમાન્યતા એવી ઉતરી છે કે સીતાએ લંકાના ચિત્રો દોર્યાં તેથી રાવણ ઉપર સીતાને ગ્રુમ આસક્તિ હોવાની રામને શંકા પડી અને પરિણામે સીતાને વનવાસ દીધો. એ વાત બાબુએ રાખતાં, સીતાને ભાગવીને કીધેલી વિદાય ઇત્યાદિનું આ એક લાગણીભર્યું રાખ્દ-ચિત્ર છે. પણ નીચે મુદક મુદક છે.]

§

અવળી ગંગાનાં સવળાં નીર
વહુને ઘેર સાસુ બેસવા બાય;
વહુ બેઠાં સિંહાસન ચડી
ને સાસુ બેઠાં ચમરો ઢળી.

વહુ રે વહુ મારી સમરથ વહુ, લંકા લખી દેખાડે !
હું રે ન બાહુ મારી બાઈજી રે લંકા કેમ લખાશે !

કાને ન સૂણ્યું ને નજરે ન દીકું
કેમ લખાય લંકાનું સરૂં !
બાઈજીને તો રીસ જ ચડી
ને અડવઠ દડવડ પાછી વળી.

વળો રે વળો મારી બાઈજી રે લંકા લખી દેખાડું !

અત્રીસ ખત્રીસ બેનડી લખી
ને છપન કરોડ જમાઈડા લખ્યા;
ભાત બતી ભતવારી લખી
ને છાણાં વીણતી છોડી લખી.

કેસ હાંકતો કેસીડા લખ્યો
 ને પાણી વાળતો પાણીતીઓ લખ્યો;
 ચાંદો સૂરજ બે સાખીયા લખ્યા
 ને રામ લખમણ બે બંધવા લખ્યા;
 હસ માથાળો રાવણ લખ્યો
 ને રાવણની પુલવાડી લખી.

સોના ગેડી રૂપા દડુલો રે રામ રમવા નીસરીયા
 રમી લમી ઘેરે આવીયા રે માતા પગધોણું આપો !
 અમને શું પૂછો રૂડા રામજી રે તમે હાથે લઈ લ્યેને !
 ઠાલા તે ગોળા ઠણઠણે રે રામ નદીએ સંચરીયા.
 હાથ ધોયા મુખ વીછળ્યાં રે રામ ઘેરે પધાર્યા.
 માતા માતા મોરી માવડી રે અમને ભોજન ઘોને !
 ભોજન કરી રામ ઉડીયા રે સામો વેરીડા દીઠો.
 માતા તે મોરી માવડી રે વેરી કોણે રે લખીયા ?
 હું શું બાણું રૂડા રામજી રે લખમણ બંધવને પૂછો !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે વેરી કોણે રે લખીઆ ?
 હું શું બાણું રૂડા રામજી રે બેની સુભદ્રાને પૂછો !
 સુભદ્રા સુભદ્રા બેનડી રે વેરી કોણે રે લખીઆ ?
 હું શું બાણું વીરા રામજી રે સીતા ભોંભળને પૂછો !
 સોળ સૈયરૂમાં સીતા રમતાં'તાં રે એને રામનાં તેડાં.
 નથી ઢોળ્યાં નથી ફોડીયાં રે શેનાં રામનાં તેડાં !
 માથાની વેણુ છૂટી પડી રે હૈડે ત્રાસ જ પડીયા.
 ચારે તે છેડા ઢળકતા રે સીતા મલપતાં આવે.
 સીતા રે સીતા સાધવી રે વેરી કોણે રે લખીઆ !
 બાઈજીએ રંગ રેડિયા રે, નાની નણદીએ ઘૂંટયા,
 લખમણ દેરીડે ગઠ ચીતર્યો રે, મેં તો રંગ જ પૂર્યો.

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા વન મેલી આવો !
 કાળા તે રથડા ભેતર્યા રે કાળાં વેલ્ય ને માફા.
 * પેલી તે પોળમાં પેસતાં રે આડા નાગ ઉતરીયા.
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! આવે શુકને નો બથે.
 આવે તે શુકને ભે બથે રે ફરી રામ નો મળીએ !
 બીજી તે પોળમાં પેસતાં રે સામા કાગ કળેલ્યા;
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! આવે શુકને નો બથે;
 આવે તે શુકને ભે બથે રે ફરી રામ ન મળીએ !
 ઝોક વન મેલ્યું બીજું વન મેલ્યું અઘોર વનમાં ઉતરીયાં;
 અઘોર વનમાં ઉઝાં રાખ્યાં રે દેરી પાછલા ફરીયા.
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! વનમાં બીક જ લાગે;
 વનમાં બાણી ઝાઝાં વાદરાં રે સાથે રમ્મને ને રે'ને !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! વનમાં ભૂખ જ લાગે !
 વનમાં બાણી ઝાઝા વનફળ રે તમે ખાને ને રે'ને !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! વનમાં તરસ્યું રે લાગે;
 વનમાં તે ઝાઝા તળાવડાં રે પાણી પીને ને રે'ને !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! વનમાં ટાઢડીયું લાગે;
 વનમાં બાણી ઝાઝાં ઝાડવાં રે ઝાડ્યું પેરીને રે'ને !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ દેરીડા રે ! વનમાં તડકા બહુ લાગે;
 વનમાં બાણી આસો પાલવ રે છાંયો ગોતીને રે'ને !

* પાઠાન્તર

પેલી તે રથ ભેડીયા ને
 બંધવા ભારે સામો મળ્યો
 બીજી તે રથ ભેડીયા ને
 કાળે બળદે કાળો રાસ
 ત્રીજી તે રથ ભેડીયા ને
 કાને અઘેલા વીસરીયાં

લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમ જ મેલ્યાં ?
 ગાય વન્યા વાછરૂ આરડે રે સીતા આરડતાં મેલ્યાં !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમ જ મેલ્યાં ?
 જળ વન્યા માછલાં તરફડે રે સીતા તરફડતાં મેલ્યાં !
 લક્ષ્મણ લક્ષ્મણ બંધવા રે સીતા કેમ જ મેલ્યાં ?
 મા વન્યા છોડ્યાં ટળવળે રે સીતા ટળવળતાં મેલ્યાં !

* * *

ધરતી રે ધરતી માવડી રે મને મારગ દેજો !
 ધરતી ફાટી મારગ દીધલા રે સીતા લોમાં સમાણાં.
 સીતાને માથે ચોટલો રે નીલો ડાબડો ઉગ્યો.

૫

શ્રવણ

માછલી વીયાણી કાંઈ દરિયાને બેટ
 સરવણ રીથો એની માને પેટ સમરો રામને.
 કાળી પછેડી ને ભમરીયાળી ભાત
 સરવણ જલમ્યા માઝમ રાંત સમરો રામને.
 અડી કડી ને નવધણ કૂવો
 ત્યાં સરવણનો જલમ હુવો સમરો રામને.
 લાંબી પીંપળ દુકાં પાન
 સરવણ ધાવે એની માને થાન સમરો રામને.
 ચાર પાંચ વરસનો સરવણ થયો
 લઈ પાટી ને ભણવા ગીથો સમરો રામને.

ભણી ગણી બાજ'દો થીયો
સુધરી નારને પરણી આંચો સમરો રામને.

સુધરી નાર માફે વચન સુણો !
આંધળાં માબાપની સેવા કરો સમરો રામને.

આંધળાં માબાપને કૂવામાં નાખ !
મને મારે મૈયરીયે વોળાવ સમરો રામને.

મોર્ય સરવણુ ને વાંસે નાર
સરવણુ આલ્યો સસરાને દુવાર સમરો રામને.

સસરાજી મારાં વચન સુણો
ને તમારી ધીડીને ઘરમાં પૂરો સમરો રામને.

રો ! રો ! જમાઈ જમતા જાવ
મારી દીકરીના અવગુણુ ગાતાજાવ સમરો રામને.

ઈ રે અભાગણીના મ્હેં કોણુ જીવે
(મારાં) આંધળાં માબાપને નાખે કુવે સમરો રામને.

ત્યાંથી રે સરવણુ આલતા થાય
સુતારીનાં ઘર પૂછતા જાય સમરો રામને.

ભાઈ રે સૂતાર મારાં વચન સુણો
આંધળાં માબાપની કાવડ ઘડો સમરો રામને.

કાવડ ઘડજો ઘાટ સઘાટ
સોયલાં ખેસે મારાં મા ને બાપ સમરો રામને.

ત્યાંથી તે સરવણુ આલતા થાય
દરજીનાં ઘર પૂછતા જાય સમરો રામને.

૧. સુધરી—સારા ઘરની. કેટલાક 'સુખણી' ગાય છે. મતલબ કે મોટા કુળની સ્ત્રી હોવાથી એણે શ્રવણનાં રંક માબાપને સેવવા ના પાડી.

ભાઈ રે દરજી મારાં વચન સુણો
આંધળાં માખાપનાં લુગડાં સીવો સમરો રામને.

લુગડાં સીવજો ઘાટ સઘાટ
સોયલાં પેરે મારાં મા ને બાપ સમરો રામને.

ત્યાંથી તે સરવણ ચાલતા થાય
મોચીડાનાં ઘર પૂછતા જાય સમરો રામને.

ભાઈ રે મોચીડા મારાં વચન સુણો
આંધળાં માખાપની મોજડી સીવો સમરો રામને.

મોજડી સીવજો ઘાટ સઘાટ
સોયલી પેરે મારાં મા ને બાપ સમરો રામને.

x x x

ખંભે કાવડ હાથમાં તીર
સરવણ ચાલ્યો જમનાનાં નીર સમરો રામને.

ભરીયા લોટા ખખડયાં નીર
સરવણ વીંધ્યો પેલે તીર સમરો રામને.

x x x

આ લ્યો બેન બાઈ પાણી પીવો
ને તમારો સરવણ ગામજ ગીયો સમરો રામને.

મારો સરવણ નથી ગામ ગીયો
ને મારે ને સરવણને વસવસો રીયો સમરો રામને.

x x x

x આમાં પણ ત્રુટક ધણું છે. ગાંડે ચડેલો રાબ દસરથ સરોવર પર પાણી ભરવા આવનાર શ્રવણને રાત્રિયે કોઈ પશુ સમજી પાણીના ભભડાટથી પરથી નિશાન માંડી તીર મારે છે. પછી શ્રવણનાં માતા-પિતા પાસે જઈ શાપ પામે છે: એ બધું વિગતવાર જુતાંત ખોવાયું જાય છે.

ગેડી દડે

[બાલ-કૃષ્ણે કાળીનામને નાચ્યો તેથી કથા કહેતું આ બાલગીત છે.]

સોનલા ગેડી ને રૂપલા હડ્ડલીઓ રે
કાન કુંવર ગેડી દડે રમવા બાય.

ડુંગરે ચડીને હડ્ડલો દોટાવીયો રે
જઈ પડ્યો જળ-જમના બરપુર.

જમનાજીને કાંઠે કદંબ ફેરાં આડવાં રે
આડવે આડવે કાળા નાગ !

આડવે ચડીને નાગ ઝંઝેડીયા રે
આ તે કયાંથી નાનાં બાળ

કાં તો તારી માતાએ તને મારીયો રે
કાં તો તારે દાદે દીધી ગાળ.

કાં તો તારે બાઈબંધે તને ભોળવ્યો રે
કાં તો તારે વેરીએ બતાવી વાટ.

કાં તો તું બાલમાંથી ભૂલો પડ્યો રે
કાં તો તારે લપટ્યો ડાળો પગ.

કાં તો તારાં છોડે છંછેડીયો રે
કાં તો તારા ઘરમાં નાર કબાત.

નથી મારી માતાએ મને મારીયો રે
નથી મારે દાદે દીધી ગાળ.

નથી મારે બાઈબંધે મને લોળ્યો રે
નથી મારે વેરીએ બતાવી વાટ.

નથી હું તો બાલમાંથી બૂલો પડ્યો રે
નથી મારો લપટ્યો ડબો પગ.

નથી મારાં છોડે છ'છેડીયો રે
નથી મારા ઘરમાં નાર કબાત.

હું તો તારાં કમળ પુલ લેવા આવીયો રે
ઘેર મારી માએ તેડયા બગ.

ગેડીએ મારીને નાગ જગાડીયો રે.

* * *

નાગ વિના કેમ રહે એની નાગણી રે
નર વિના કેમ રહે ઘરનાર.

કાળીનાગ નાથીને કૃષ્ણ પધારીઆ રે
જશોદાએ મોતીએ પૂર્યા થાળ.

૭

ગવતરી

[મૃત્યુલોકમાં મ્હાલવા આવેલ ગાય માતાં વાધના હાથમાં પડતાં
ભૂખ્યાં બચ્ચાંને ધવરાવવાની મુદત માગીને ઘેરે આવ્યાં. પણ માતાએ
વાધને પોતાનું આખું શરીર સમર્પી દીધા પછી તેનું દૂધ પણ
બચ્ચાંએ “કળપેલું” દૂધ કડવો લીંબડો” માની-એટલે કે વાધની માલીકીનું
માની પીધું નહિ. અને માતાની સાથે વાધ પાસે જઈને વચન પાળ્યું.]

§

સરગ ભવનથી રે ઉતર્યાં ગવતરી
આવ્યા મરતૂક લોકમાં મા'લવા રે.

ચરવાં ડુંગરડે ને પાણી પીવા ગંગા
વાઘ વીરાની નજરે પડ્યાં રે.

ઉભાં રા' ગલતરી પૂછું એક વાત !
મોઢે આંચું ખાજ નહિ મેલું રે.

સાંભળ વાઘ વીરા ! કર્ણ તને વાત
ઘેર મેં મેલ્યાં નાનાં વાછરૂ રે.

ચંદર ઉગ્યાની વીરા અવધ્યું આપો !
વાછરૂ ધવરાવી વે'લાં આવશું રે.

નો રે આવું તો બાવા નંદજીની આજ્યું
ચાંદો સુરજ આપું સાખીયા રે !

પેલો હીંહાટો ગાયે શીમડીએ નાખ્યો
ખીજે હીંહાટે આંચાં વાડીએ રે.

ત્રીજો હીંહાટો ગામને ગોંદરે નાખ્યો
ચાથે હીંહાટે વાછરૂ લેટીયાં રે.

ઉઠો ઉઠો વાછરૂ ! ધાવો માનાં દૂધ
અવધ્યું આવી વીરા વાઘની રે !

ઘેલી માતા કામધેનુ ઘેલડીયાં મ બોલો !
કળપેલું દૂધ કડવો લોંબડો રે.

મોર્ય ચાલ્યાં વાછરૂ ને વાંસે માતા કામધેનુ
કલ્યાણી વનમાં ઉભાં રીયાં રે.

ઉઠો ઉઠો વાઘ મામા પેલા અમને મારો !
પછી મારો મારી માતને રે.

નાનાં એવાં વાછરૂં તમને કેણે શીખવીયાં
ક્રીએ વેરીડે વાચ્યા આલીયું રે

રામે શીખવીયાં લખમણે ભોળવીયાં
અરજણે વાચ્યા આલીયું રે.

નાનાં એવાં વાછરૂં તમે કરો લીલા લેર
વસતી વેળાએ સંભારજો રે !

૮

અંજના સતી

[આ ઘટના અંજના અને હનુમાનને બીલકુલ બંધબેસતી નથી. કોઈ સાંસારિક બનાવને જ અંજના-હનુમાન નામ સાથે બોલી દીધેલ જણાય છે. પતિ પરણીને પરદેશ ગયો, માર્ગેથી ગુમ વેશે કોઈ ન બહુ તેમ પાછો ઘેર આવી રાત રહી ગયો, પત્નીને ઓધાન રહ્યું, સાસુએ એના હથેર આળ આઠાડયું, એનો સ્વામી આ ચાની વાત સ્વીકારી નહિ, અને સતીને દેશવટે કાઢી. ત્યાં એને પુત્ર પ્રસન્ન્યો. સ્ત્રીની શોધમાં આવેલા પિતાને પુત્ર પોતાની માતાની આવી વલે કરવા બદલ ક્રિટકાર આવે છે. આવી પ્રચલિત લોકકથા 'દાદાજીની વાતો'માં છેલ્લે આવે છે.]

૬

સાત સોપારી રાજા પાનનાં બીડાં
આવ્યા પરદેશી કાગળ રે
પવનકુંવર રાજા પરણી પધાર્યા.

સૌ રે સારથીયા ટોળે રે વળીયા,
આવ્યા પરદેશી કાગળ રે
પવનકુંવર રાજા પરદેશ ચડીયા.

x

x

x

વહુના સસરાણી ! સુણો મારી વાતું;
 ઓધાન રીયાં અંજના વહુને રે
 અંજના તે વહુને વન વોળાવો !

થાંભલો ઝાલીને અંજના વહુ રૂવે;
 એ'ધાણુ માદળડીના આપું રે
 શીઠ મોરી બાઇણ વન વોળાવો !

આપણા તે શે'રમાં હીરા ઘણેરા
 એ'ધાણુ વહુવાડનાં ખોટાં રે
 અંજના તે વહુને વન વળાવો !

મોયેં સાસુ ને વાંસે વવાડ;
 વાંસે ચાલ્યાં વહુનાં દાસી રે
 અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં !

ઝોક વન મેલ્યું ને બીજું વન મેલ્યું;
 અઘોર વનમાં ઉતરીયાં રે
 અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં.

બાર બાર વરસે પવન ઘેર આવ્યા;
 સૂના ઝોરડીયા દીકા રે
 કહો મોરી માતા ! અંજના દેખાડે !

અંજના રે વહુ પવન ! પાણીડાં ગ્યાં છે;
 ઘોડલેથી હેઠા ઉતરો રે
 અંજના રે વહુને વન વોળાવ્યાં.

ફટ રે હુત્યારી માતા! ફટ રે ગોઝારી!
ચડયે ઘોડે પાછા વળીયા રે
અંજના તે વહુની ગોતે રે આલ્યા.

ઘોઠ વન મેલ્યું ને બીજું વન મેલ્યું;
અઘોર વનમાં ઉતરીયાં રે
અંજના તે વહુની ગોતે રે આલ્યા.

પ્રાગાવડ હેઠળ બાલુડો રમતો,
પરદેશી ઘોડલા દીઠા રે
અંજના તે વહુને વન વોળાવ્યાં.

હું રે જલમ્યો ત્યારે માનવી નો'તાં,
અમારાં માતાજી દુઃખ પામ્યાં રે
જાવ રે પત્યાજી પાછલા વળજો!

હું રે જલમ્યો ત્યારે ગળથુથી નો'તી;
પાણીડાં પીને ઉઝરીયાં રે
જાવ રે પિતાજી પાછલા વળજો!

હું રે જલમ્યો ત્યારે બાળોતીયાં નો'તાં;
પ્રાગવડને પાંદડે ઉઝરીયાં રે
જાવ રે પિતાજી પાછલા વળજો!

હું રે જલમ્યો ત્યારે પારણીયાં નો'તાં;
ઉડળમાં લધને ઉઝરીયાં રે
જાવ રે પિતાજી પાછલા વળજો!

૯

સતી કલાવંતી

[ઉપરના જેવી જ એક કથા જૈનોના ઇતિહાસમાં આવે છે, અને તેનું 'સન્મઠ' નામે ઓળખાતું જૈન લોકગીત નામે મુજબ ગવાય છે. પૂર્વ જન્મે પોપટ અવતારી પતિની પાંખો આ નારીએ છેદી નાખી હતી, તેના બદલા તરીકે આ જન્મે એના હાથ કપાય છે. પોતાના સીમંત પ્રસંગે પોતાના સગા ભાઈએ ઘેરખો (કક્ણ) આપેલ, પરંતુ જીના અસ્પષ્ટ ઉત્તરથી રાબને રાણી પર સંદેહ આવ્યો, એટલે કાણી સુધી એના બન્ને હાથ કાપીને એ સગર્ભાને વનમાં મોકલી હતી.]

નગરી તે કૌસંખી નગરીનો રાબ,
નામે જેસીંગ પૂરરાય રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

પે'લે અવસરીયે વીરે ઘેરખો ઘડાવીયો,
નાખ્યો છે કાંઈ અવસરીયાને હાથ રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

ઘેરખો પે'રીને રાણી મો'લ પધાર્યા,
નથી કરી કાંઈ ઘેરખડાની વાત રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

કેણે ઘડાવ્યો રાણી કેણે ચડાવ્યો,
કેણે નાખ્યો તમારે હાથ રે કલાવંતી ?
સતી રે શિરોમણિ નાર.

x x x

રાખ ભર્યા રે રાબ નીચે ઉતરીયા,
તેડાવ્યા કાંઈ સખંધી બે ચાર રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

જ્યાં નહિ અન્ન ને જ્યાં નહિ પાણી,
ત્યાં ને બાઈનાં સાજનિયાં હોય રે કલાવંતી !
સતી રે શિરોમણિ નાર.

કળાયેથી રે બાઈના હાથ જ કાપ્યા,
બાઈને તો દીયો વનવાસ રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

નવ નવ માસે બાઈને કુંવર જલમ્બો,
અન્ન પાણીનો નવ પાર રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

તેડાવો જાણું ને તેડાવો જોશી
જોજો મારા કરમ કેરા દોષ રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

પે'લા તે ભવમાં હતી રાજની કુંવરી,
એનો હતો સૂડનો અવતાર રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

તેની રે બાઈ તમે પાંખો રે ભાંગી,
તેનાં રે પરાછત તમને લાગ્યાં રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

જેરખો ઉતારીને રાજએ વાંચિયો, . .
સતીને મેં દીધાં ઝાઝાં દુઃખ રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

ત્યાંથી રાજએ ઘોડીલા ખેલવ્યા,
જઈને ઝોકાર્યા વન મોઝાર રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

ચાલોને રાણી આપણે ઘેરે
તમને મેં બહુ દીધાં દુઃખ રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

તમારી વસ્તુ રાજ તમે સંભાળો !
અમે તે લેશું સંજમ ભાર રે કલાવંતી ! -સતી રે૦

તુલસીના વિવાહ

[ભલંધરની પરમ સતી સીને પ્રભુએ હલથી ભલંધર સ્વરૂપ ધરી
જન્મ કરેલી, અને જીને જન્મે એ તુલસીનો અવતાર પામી પ્રભુને પગણી,
એવી રોચનીય પુરાણ-કથાનો કરો આશરો લીધા વિના, લોક કવિએ
તુલસી-વિવાહના ચીતમાં હરકોઇ આગ્ય કન્યાને લગ્નના મનોરથ પ્રકટ
કરતી, અને પિતા પાસેથી જ મોઢામોઢ મનવાંચિત પતિ માગતી
પ્રગલ્ભા ચિતરી છે.]

સોના સીંકલડી ને ગંગાની ગરણી
તેમાં તુલસી વન રેપાવો હો રામ,
પાણી રે ઝ્યાં'તાં રામની વાડી

સરખી સાહેલી પાણી રે ઝ્યાં'તાં
સૈયર મેણું બોલ્યાં હો રામ ! —પાણી૦

અમે રે પરણ્યાં ને તુળસી કુંવારાં,
એવાં સૈયર મેણું બોલી હો રામ ! —પાણી૦

ઘેર આવી તુળસી ઢાલીઆ બાળે
ઢાલીએ ચડી તુળસી પોઢ્યાં હો રામ —પાણી૦

કે રસ ધીડી માથડાં દુઃખે
કે રસ આંખ્યા તાવ હો રામ —પાણી૦

નથી રે દાદા માથડાં દુઃખ્યાં
નથી રે આંખ્યા તાવ હો રામ —પાણી૦

સરખી સાહેલી જળ ભરવા ઝ્યાં'તાં
સૈયર મેણું બોલી હો રામ —પાણી૦

કો' તો તમને તુળસી સૂરજ પરણાવું !
ચંદર વરનાં માગાં હો રામ —પાણી૦

સૂરજનાં દાદા ! તેજ ઘણેરાં
ચંદર રાતે ખંડત હો રામ —પાણી૦

કયો'તો તમને તુળસી શંકર પરણાવું,
હનુમાન વરનાં માગાં હો રામ —પાણી૦

શંકરની દાદા ! જટા મોટેરી
હનુમાન તેણે ટપકતા હો રામ —પાણી૦

કો' તો તમને તુળસી ગણેશ પરણાવું,
ઠાકોર વરનાં માગાં હો રામ —પાણી૦

ગણેશની દાદા ! ફાંદ મોટેરી
ઠાકોર વર પરણાવો હો રામ —પાણી૦

પેર્યાં પીતાંબર પેર્યાં છે વાઘા
માથડીયે મેલ્યા મુગટ હો રામ —પાણી૦

૧૧

જળદેવતાને બલિદાન

[બૂદાં બૂદાં અનેક ગામોનાં જળાશયો વિષે બોલાતી આ કથા છે. નવાણમાં પાણી નથી આવતું. જળદેવતા ભોગ માગે છે. ગામનો ઠાકોર પોતાનાં દીકરાવહુનું બલિદાન ચડાવે છે. વાત્સલ્યની વેદના, દાંપત્યની બહાલપ અને સમાજ-સુખ કાળે સ્વાર્પણ : એ ત્રણે ભાવથી વિભૂષિત બનીને જળસમાધિ લેનારાં આ વરવધુએ લોક-જીવનમાં અમર એક અમુગંગા વહાવી દીધી છે. ધણી પંક્તિઓ પાછળથી ઉમેરાઈ લાગે છે.]

§

બાર બાર વરસે નવાણ ગળાવ્યાં,
નવાણે નીર નો આવ્યાં છ રે !

તેડાવો નાણુતલ તેડાવો નેશી,
નેશીડા નેશ નેવરાવો છ રે !

નાણુતલ નેશીડો એમ કરી બોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે !

ઘોડા ખેલવતા વીર રે અભેસંગ !
દાદાજી બોલાવે છ રે.

શું રે કો'છો મારા સમરથ દાદા ?
શા કાજે બોલાવ્યા છ રે ?

નાણુતલ નેશીડો એમ કરી બોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે !

એમાં તે શું મારા સમરથ દાદા !
પારકી જણીને પૂછી આવો છ રે !

બેટડો ધવરાવતાં વહુ રે વાઘેલી વહુ !
સાસુજી બોલાવે છ રે.

શું કો'છો મારાં સમરથ સાસુ,
શા કાજે બોલાવ્યાં છ રે ?

નાણુતલ નેશીડો એમ કરી બોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છ રે.

એમાં તે શું મારાં સમરથ સાસુ,
કાજે કે'શો તે કરશું છ રે.

* પાઠાન્તર

એલો મેયરીએ સંપેતરાં છ રે.
હ રે સંપેતરામાં એટલું કબે
ચુંદડી ને મોડિયો લાવે છ રે.

ઉઠીને રે મારા નાના દેરીડા !
મૈયર હું મળી આવું છું રે.

આઘેરાંક જાતાં જોશીડા મળીયો,
ક્યાં વાઘેલી ચાલ્યાં છું રે ?

ખરે ખપોરે મરવાનાં કીધાં
મૈયર હું મળી આવું છું રે.

મરવાનાં હોય તો બલે રે મરજો
એનાં વખાણુ નો હોયે છું રે !

ભાઈ રે જોશીડા વીર રે જોશીડા !
સંદેશો લઈ જાજે છું રે.

મારી માતાજીને એટલું કે'જે !
મોડીઓ ને ચુંદડી લાવે છું રે.

ઉઠીને રે મારાં સમરથ જેઠાણી,
ઉનાં પાણી મેલો છું રે !

ઉઠીને રે મારાં સમરથ દેરાણી !
માથાં અમારાં ગુંથો છું રે !

ઉઠીને રે મારા સમરથ દેરી !
વેલડીયું શણગારે છું રે !

ઉઠીને રે મારાં સમરથ નણદી
છેડાછેડી બાંધો છું રે !

ઉઠીને રે મારા સમરથ સસરા,
જાંગીનાં (ઢાલ) વગડાવો છું રે !

આવો આવો મારા માનસંગ દીકરા !
છેલ્લાં ધાવણુ ધાવો છ રે !

પૂતર જઈને પારણે પોઠાડ્યો,
નેણુલે આંસુડાંની ધારૂં છ રે.

આંજ પખાજ ને જંતર વાગે
દીકરો ને વહુ પધરાવે છ રે.

પાછું વાળી જોજો અલેસંગ દીકરા !
ઘોડલા કોણુ ખેલવશે છ રે !

ઈ રે શું જોડ્યા સમરથ બાપુ !
નાનો આઈ ખેલવશે છ રે.

પાછું વાળી જોજો વહુ રે વાઘેલી વહુ !
પૂતર કોને ભળાવ્યા છ રે !

કોણુ ધવરાવશે કોણુ રમાડશે,
કેમ કરી મોટાં થાશે છ રે !

દેરાણી ધવરાવશે, નણુદી રમાડશે !
જેઠાણી ઉઝેરશે છ રે.

પેલે પગથીએ જઈ પગ દીધો,
પાતાળે પાણી ઝળક્યાં છ રે.

બીજે પગથીએ જઈ પગ દીધો,
કાંડાં તે ખૂડ પાણી આવ્યાં છ રે.

ત્રીજે પગથીએ જઈ પગ દીધો,
કડ્ય કડ્ય સમાં નીર આવ્યાં છ રે.

ચોથે પગથીએ જઈ પગ દીધો,
છાતી સમાં નીર આવ્યાં છ રે.

પાંચમે પગથીએ જઈ પગ દીધો,
પરવશ પડિયા પ્રાણીઆ છ રે.

એક હાંકારો ઘો રે અભેસંગ !
ગોઝારાં પાણી કેણુ પીશે છ રે !

પીશે તે ચારણુ પીશે તે ભાટો,
પીશે અભેસંગનો દાદો છ રે.

એક હાંકારો ઘો રે વાઘેલી વહુ !
ગોઝારાં પાણી કેણુ પીશે છ રે !

પીશે તે વાણીઆં પીશે તે પ્રાદાણુ,
પીશે વાળુભાનાં લોકો છ રે.

તરી છે ચુંદડી ને તર્યાં છે મોડીઓ
તર્યાં અભેસંગનાં મોળીઆં છ રે !

ગાતાં ને વાતાં ઘરમાં આવ્યાં
ઓરડા અણોસરા લાગે છ રે !

વા'લાં હતાં તેને ખોળે બેસાર્યાં,
ઠવલાંને પાતાળ પૂર્યાં છ રે.

૧૨

તેજમલ

[સત્રુઓની ફેજ પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવે છે, પણ પુત્રહીન વૃદ્ધ ઠાકોર સાત સાત દીકરીએ પણ આજ પોતાને વાંઝીઓ સમજ નિરૂપાય બની રહે છે. ગામની રક્ષા કરનાર કોઇ નથી. ત્યાં તો બાપુની મુંઝવણ દેખીને તેજમલ નામની દીકરી પુરૂષ વેશે શસ્ત્રો સજી રહે ચડે છે. જે ફેજમાં પોતે મદદ આપવા જાય છે, તેમાં પોતાની ચતુરાઇ વડે પોતાનાં સ્ત્રીત્વનાં તમામ લક્ષણો પોતાના સાથીઓથી છુપાવે છે. અને વિજય કરી એ વીરાંગના ઘેરે આવે છે. વાંચીને આપણને ‘હોયલ’ સાંભરે છે. સ્ત્રી પુરૂષના બદા પડતા સ્વભાવનું આમાં લાક્ષણિક રમ્ય ચિત્ર છે.]

§

ઉગમણી ધરતીના દાદા કોરા કાગળ આંબ્યા રે,
એ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાંબ્યા રે.

કાકો વાંચે ને દાદો રહ રહ રૂવે રે,
ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણું રે.

શીઠને રૂવો છો દાદા શું છે તે કો'ને રે ?
દળ કટક આંબું દીકરી વારે કોણુ ચડશે રે !

સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંઝીઓ કે'વાણો રે !
હેયે હિમત રાખો દાદા અમે વારે ચડશું રે !

માથાનો અંબોડો તેજમલ અછતો કેમ રે'શે રે ?
માથાનો અંબોડો દાદા ! મોળીડામાં રે'શે રે.

કાનના અકોટા તેજમલ અછતા કેમ રે'શે રે ?
કાનના અકોટા દાદા ! બોકાનામાં રે'શે રે.

હાથનાં ત્રાજવાં તેજમલ અછતાં કેમ રે'શે રે ?

હાથનાં ત્રાજવાં દાદા ! બાંયલડીમાં રે'શે રે.

પગનાં ત્રાજવાં તેજમલ અછતાં કેમ રે'શે રે ?

પગનાં ત્રાજવાં દાદા ! મોજડીયુંમાં રે'શે રે.

દાંત રંગાવેલ તેજમલ અછતા કેમ રે'શે રે ?

નાનાં હતાં ત્યારે મોસાળ ગ્યા'તાં રે

ખાંતીલી મામીએ દાંત રંગાવ્યા રે.

નાક વીંધાવેલ તેજમલ અછતા કેમ રે'શે રે ?

અમારી માતાને અમે ખોટનાં હતાં રે

નાનાં હતાં તે દિ' નાક વીંધાવ્યાં રે.

x x x

ચાલો મારા સાથી આપણુ સોનીહાટે જઈએ રે

સોની હાટે જઈને અસત્રી પારખીએ રે.

પુરૂષ હશે તો બેરખડે મન મો'શે રે

અસત્રી હશે તો ઝુમણલે મન મો'શે રે !

સઘળા સાથીડાએ ઝુમણાં મૂલવીયાં રે

તેજમલ ઠાકેરીઆએ બેરખા મૂલવીયા રે.

ચાલો મોરા સાથી આપણુ વાણી હાટે જઈએ રે,

વાણી હાટે જઈને અસત્રી પારખીએ રે !

પુરૂષ હશે તો પાઘડીએ મન મો'શે રે

અસત્રી હશે તો ચુંદડીએ મન મો'શે રે !

સંધા સાથીડાએ ચુંદડીયું મૂલવીયું રે

તેજમલ ઠાકેરીએ મોળીડાં મૂલવીયાં રે

ચાલો મારા સાથી આપણુ સંઘેડા હાટે જઈએ રે
સંઘેડા હાટે જઈને અસત્રી પારખીએ રે.

પુરૂષ હશે તો ઢાલીએ મન મો'શે રે
અસત્રી હશે તો ચૂડલે મન મો'શે રે.

સંઘા સાથીડાએ ચૂડલા મૂલવીયા રે
તેજમલ ઠાકોરીયાનાં ઢાલીએ મન મોયાં રે.

ચાલો મારા સાથી આપણુ દરિયે નાવા જાયે' રે
દરીયા કાંઠે જઈને અસત્રી પારખીએ રે.

પુરૂષ હશે તો દરિયો ડોળી ના'શે રે,
અસત્રી હશે તો કાંઠે બેસી ના'શે રે !

સંઘા સાથીડા તો કાંઠે બેસી ના'યા રે
તેજમલ ઠાકોરીયો દરિયો ડોળી ના'યો રે.

ચાલો મારા સાથી આપણુ લશકરમાં જાયે' રે
લશકરમાં જઈને અસત્રી પારખીએ રે.

પુરૂષ હશે તો સામે પગલે ધાશે રે.
અસત્રી હશે તો પાછે પગલે ખસશે રે

તેજમલ ઠાકોરીઓ સામે પગલે ધાયો રે,
દળકટક વાળી તેજમલ ઘેરે પધાર્યા રે,
દાદે ને કાકે એને મોતીડે વધાવ્યાં રે.

વણુઝારાં

[કુટુંબે ત્યજી દીધેલા ગરીબ વણુઝારા યુવકને એની જીવાન સ્ત્રી પરદેશ ખેડવા વિનવે છે. પોતાના દાગીના વેચીને પોઠીયા વગેરે લઈ આપે છે. ભેદાતે હુદયે વિદાય દે છે. વાટ ભેડ ભેડને પતિવ્રત પાળતી એ વણુઝારણે આખરે આતુર્ભાસ બેસતાં પોતાના સસરાને, જેઠને વગેરેને એક પછી એક રળીને ઘેરે આવતા. દીઠા, પણ પોતાનો 'નાયક ક્યાં સ્ત્રી' એની ખબર પડી નહિ. હુર્ખબેર એ સહુ સગાંને પૂછવા દોડી. આખરે સાચી વાતની ખબર પડી કે નાયકને તો સર્પદંશ થયો. એટલે પોતે જંગલમાં જઈ સ્વામીના શબ સાથે સળગી મરી.]

§

*નાયક રે સહુ ચાલ્યાં પરદેશ

આપણે ઘેરે બેસી શું કરશું વણુઝારા હો !

ગોરી રે સહુની ગાંઠે છે ગરથ

આપણી ગાંઠે નથી દોકડો વણુઝારા હો !

નાયક રે આલું હૈયા કેરો હાર

હાર વેચી ભરો પોઠીડા વણુઝારા હો !

હાલી રે મારા સસરાની પોઠ

સાસરો હાલ્યા ને નાયક હાલશે વણુઝારા હો !

હાલી રે મારા જેઠની પોઠ

જેઠ હાલ્યા ને નાયક હાલશે વણુઝારા હો !

હાલી રે મારા ભાણેજની પોઠ

ભાણેજ હાલ્યા ને મામો હાલશે વણુઝારા હો !

*બીજી રીતે જૂદા ઢાળમાં આ રીતે પણ ગવાય છે:

સહુ ચાલ્યાં પરદેશમાં રે વણુઝારા વાલ્યમ લોલ !

આપણે રે'લું દેશમાં રે નાનકડા નાયક લોલ !

નાયક રે તમે આલ્યા પરદેશ
અમને લખાવ્યાં શાં કામ રે વણુઝારા હો ॥

ગોરી રે સોંખ્યો ગરથ ભંડાર
ખીન્ને સોંખ્યો મોલી દીકરો વણુઝારા હો ॥

ગોરી રે સોંખ્યો ગુણ કપાસ
ખીન્ને સોંખ્યો સમરથ રેંટીઓ વણુઝારા હો ॥

ખળને રે તારો ગુણ કપાસ !
રેંટીઓ ખાળીને રાંધું ખીચડી વણુઝારા હો ॥

ગોરી રે બેસને ગળદેરી ગોઠ
ખડ ખડ દાંત ન કાઢ્યો વણુઝારા હો ॥

ગોરી રે પોઢને નણુંદ લોભઈ
જમણાં તે અંગ ન રોળને વણુઝારા હો ॥

આવી રે મારા સસરાની પોઠ
રૂમઝુમતી ચાલી પૂછવા વણુઝારા હો ॥

સસરા રે લળી લાગુંછું પાય
તમે રે આળ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા વણુઝારા હો ॥

ફાટી રે વહુજી ચોખાની પોઠ
અમે રે આળ્યા ને નાયક ત્યાં રીયા વણુઝારા હો ॥

આવી રે મારા જોડની પોઠ
રૂમઝુમતાં ચાલ્યાં પૂછવા વણુઝારા હો ॥

જોઠ રે લળી લાગુંછું પાય
તમે રે આળ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા વણુઝારા હો ॥

ફાટી રે વહુ ઘઉંડાની પોઠ
અમે રે આળ્યા ને નાયક ત્યાં રીયા વણુઝારા હો ॥

આવી રે મારા દેવરની પોઠ
 રૂમઝૂમતાં ચાલ્યાં પૂછવા વણુઝારા હો છ.
 દેવર રે મારા જાણુ સુજાણુ
 તમે રે આંબ્યા ને નાયક ક્યાં રીયા વણુઝારા હો છ!
 આવી રે લાલી વડલાની છાંય
 સોજ્ય તાણીને વીરો ત્યાં સૂતા વણુઝારા હો છ.
 (સોજ્યમાં સરપણુ ઘુઘવે રે વણુઝારા હો છ)
 કરડયો રે લાલી કાળુડો નાગ
 સોજ્ય તાણીને વીરો ત્યાં સૂતા વણુઝારા હો છ.
 બાળ્યા રે લાલી વગડા મોઝાર
 અમે રે આંબ્યા ને વીરો ત્યાં રીયા વણુઝારા હો છ.
 સસરા ! રે તારું જાળે નખોદ
 સાતે ભવ રેળે વાંઝીયા વણુઝારા હો છ !

૧૩

વેરણુ ચાકરી

[રાજ્યના ગરાસ ખાતા કોઈ ઠાકોરને, પોતાના કુટુંબમાંથી એક જણને દરબારી ચાકરી પર મોકલવાનો સાંકેતિક હુકમ આવે છે. હીવાને અજવાળે તો કાગળ ઉકલે પણ નહિ એવા કોઈ ગુપ્ત રસ વડે અક્ષરો લખેલા. અતિ પ્રભાતે કાગળ વાંચી સકાયો, વચ્ચેટ દીકરાને ઉપડવાની આજ્ઞા મળી. એની વિભ્રમ પામતી પત્ની અન્ય સહુને મોકલીને પણ પોતાના સ્વામીને રોકવાની કશું આજીજ કરે છે. સહુને ન જવાનાં કંઈક ને કંઈક કારણો છે. પણ એની એકની દયા કોઈ ખાતું નથી. ઉંડા ઉંડા કશું ઠાળે આ બીત ગવાય છે.]

§

ઉલી ઉલી ઉગમણે દરબાર

રે કાગળીઆ આંબ્યા રાજના રે લોલ.

ઉઠો દાસી દીવડીઆ અંજવાસો !

રે કાગળીઆ આઠ્યા રાજના રે લોલ.

શેની કરું દીવડીઆની વાટયું

રે શેણે રે દીવડો પરગટું રે લોલ !

અધમણુ રૂની કરી છે વાટયું

રે સવા મણુ તેલે પરગટયો રે લોલ.

બાળ્યાં બાળ્યાં બાર ઘાણીનાં તેલ

રે તોયે ન કાગળ ઉકલ્યો રે લોલ.

ઉગ્યો ઉગ્યો પૂનમ કેરો ચંદર

રે સવારે કાગળ ઉકલ્યો રે લોલ.

કેરે મોરે લખીયું છે સો સો સલામું

રે વચાળે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

ચાકરીએ મારા સસરાજીને મેલો !

રે અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

સસરા ઘેરે દરબારી છે રાજ

રે દરબારી પૂરાં નૈ પડે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા જેઠીડાને મેલો !

રે અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

જેઠ ઘેરે જેઠાણી ઝીણુંબોલી

રે ઉઠીને ઝઘડો માંડશે રે લોલ.

ચાકરીએ મારા દેવરજીને મેલો !

રે અલખેલો નૈ જાય ચાકરી રે લોલ.

ઢેર ઘેરે ઢેરાણી નાનું બાળ
રે મોહુંમાં એકલ નૈ રહે રે લોલ.

x x x

આવશે રે કાંઈ શિયાળાના દા'ડા
રે ટાઢીયું તમને લાગશે રે લોલ.

સાથે લેશું ડગલા ને કાંઈ ડોટી
રે ગોરાંદે ટાઢયું શું કરે રે લોલ !

આવશે રે કાંઈ ઉનાળાના દા'ડા
રે તડકા તે તમને લાગશે રે લોલ.

સાથે લેશું છતરી ને કાંઈ છાંયા
રે ગોરાંદે તડકા શું કરે રે લોલ !

આવશે રે કાંઈ ચોમાસાના દા'ડા
રે મેવલીયા તમને ભીંજવે રે લોલ.

સાથે લેશું મીણીયા ને કાંઈ માફા
રે ગોરાંદે મેવલા શું કરે રે લોલ !

લીલી ઘોડી પાતળીયો અસવાર
રે અલખેલો ચાલ્યા આકરી રે લોલ.

ઝાલી ઝાલી ઘોડલીયાની વાઘું
રે અલખેલા ! ક્યારે આવશે રે લોલ.

ગણુને ગોરી પીપળીઆનાં પાન !
રે એટલે ને દા'ડે આવશું રે લોલ.

ગોરી મોરી આવડલો શો હેડો
રે આંખોમાં આંસુ બહુ ઝરે રે લોલ !

૧૪

૩૬૧

[ઠકરાણીનાં મેણાંનો માર્થો ઠાકોર, ઠગાઇ આદરી ઠકરાણીની બહેન
રૂદાને પોતાના ધરમાં બેસાડવા તેડી લાવે છે, પણ ઠાકોરના દગાની બધી
થવાં જ સતી રૂદાને સત થડે છે, પોતે બળે છે, પોતાની બહેન પણ એ
ચિતામાં અંપલાવે છે, અને ઠાકોર પોતે પણ પોતે ગુન્નરેલા કેરના પ્રાચ-
મિત રૂપે એ બંનેની સાથે બળી મરે છે.]

§

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરી રે !

ઝટપટ રસોયું નીપજવો, ઝટપટ રસોયું નીપજવો
ગોરી મોરી રે !

હો ઠાકોરીયા રે ઠાકોર મોરા રે !

ઝટપટ રાંધનારી લાવો, ઝટપટ રાંધનારી લાવો
ઠાકોર મોરા રે !

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે !

ઝટપટ રાંધે રૂદા સાળી, ઝટપટ રાંધે રૂદા સાળી,
ગોરી મોરાં રે !

હો ઠાકોરીયા રે ઠાકોર મોરા રે !

ઝટપટ રાંધે રૂપાદે નણુદી, ઝટપટ રાંધે રૂપાદે નણુદી
ઠાકોર મોરા રે !

બાઈ પાડોશણુ રે બેન પાડોશણુ રે

ઠાકોર જમ્યા વિના બાય, ઠાકોર જમ્યા વિના બાય,
ઠાકોર મોરા રે !

૨

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે !
મુજને સપનાં રે આબ્યાં, મુજને સપનાં રે આબ્યાં
જાણે બેની ઘેર જાવાં, માતા મોરી રે !

હો દીકરડી રે દીકરી મોરી રે !
સપનાં આળ પંપાળ, સપનાં આળ પંપાળ
ઢાલીયા ફેરવી ઢળાવું, દીકરી મોરી રે !

હો માતાજી મોરા રે માતા મોરાં રે
મુજને સપનાં રે આબ્યાં, મુજને સપનાં રે આબ્યાં
જાણે બેની તેડવા આવે, માતા મોરી રે !

હો દીકરડી રે દીકરી મોરી રે !
સપનાં આળ પંપાળ, સપનાં આળ પંપાળ
ઢાલીયા ફેરવી ઢળાવું, દીકરી મોરી રે !

૩

હો સાસુડી રે સાસુ મોરાં !.
ઝટપટ રૂઢા સાબદી કરો, ઝટપટ રૂઢા સાબદી કરો
સાસુ મોરાં રે !

હો જમાઈડા રે જમાઈ મોરા રે !
એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ, એવડાં રૂઢાના શાં કામ,
જમાઈ મોરા રે !

હો સાસુડી રે સાસુ મોરાં રે !
ઘેરે સૂવાવડનાં કામ, ઘેરે સૂવાવડનાં કામ
સાસુ મોરાં રે !

હો જમાઈડા રે જમાઈ મોરા રે !

ફદા સુવાવડ શું જાણે, ફદા સુવાવડ શું જાણે
જમાઈ મોરા રે !

હો સાસુજી રે સાસુ મોરાં રે !

સુવાવડ કરનારા કરે, સુવાવડ કરનારા કરે
ફદા હાલણ ચાલણ જોઈ, સાસુ મોરાં રે !

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે

ઝટપટ માથાં મોરાં શુંથો, ઝટપટ માથાં મોરાં શુંથો
માતા મોરાં રે !

હો ભાભલડી રે ભાભી મોરાં રે !

ઝટપટ બચકીયું બાંધો, ઝટપટ બચકીયું બાંધો
મારે બેની ઘેર જવું, ભાભી મોરાં રે !

હો વીરાજી રે વીરા મોરા રે !

ઝટપટ વેલડી શણગારો, ઝટપટ વેલડી શણગારો
મારે બેની ઘેર જવું, વીરા મોરા રે !

હો સાથીડા રે સાથી મોરા રે !

ઝટપટ ઘોડલાં શણગારો, ઝટપટ ઘોડલાં શણગારો
સાથી મોરા રે !

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે !

આ તે કીયાં શે'ર આબ્યાં, આ તે કીયા શે'ર આબ્યાં
બનેવી મોરા રે !

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે !
આ તો પાટણુ શે'ર આવ્યાં, આ તો પાટણુ શે'ર આવ્યાં,
પટોળાં મનગમતાં વોરો, ગોરી મોરાં રે !

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે !
આ તે કીયાં શે'ર આવ્યાં, આ તે કીયાં શે'ર આવ્યાં
બનેવી મોરા રે !

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે !
આ તો ચીતળ શે'ર આવ્યાં, આ તો ચીતળ શે'ર આવ્યાં,
ચુંદડી મનગમતી વોરો, ગોરી મોરાં રે !

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે !
હંસવું એક વાર હોય, હંસવું બે વાર હોય,
આવડી મશ્કરી નો કરીયે, બનેવી મોરા રે !

૫

હો બેનડલી રે બેની મોરાં રે !
ઝટપટ બારણાં ઉઘાડો, ઝટપટ બારણાં ઉઘાડો
બેની મોરાં રે !

રૂઢ બેનડી રે બેની મોરી રે !
તું તો શોકય થઈને આવી, તું તો વેરણુ થઈને આવી,
બારણાં કેમ રે ઉઘાડું, બેની મોરી રે !

એવું સાંભળી રે એવું સાંભળી રે,
રૂઢને હૈયે આળ લાગી, રૂઢને હૈયે આળ લાગી
જમણે પગને અંગૂઠે અગની ઉઠી રે !

એને એયું રે એને એયું રે,
હડ હડ એયું બળતી દીઠી, હડ હડ એયું બળતી દીઠી
બારણાં ઉઘાડીને ધોડી ધુબકો માર્યો રે !

ઠાકોર આવે રે ઠાકોર આવે રે,
કાંઈ મોલુંની માંય કાંઈ મોલુંની માંય
જીવે ત્યાં તો બેય બેન્યું બળતી દીઠી રે !

સોનલા વરણી રે સોનલા વરણી રે
કાંઈ એયું બળતી દીઠી, કાંઈ એયું બળતી દીઠી
રૂપલા વરણો ઉઠે એનો ધૂંડ રે !

એવું જોઈને રે, એવું જોઈને રે
ઠાકોર દલ લીધી વાત, ઠાકોર દલ લીધી વાત
હવે એકલાં જીવીને શું કરવું રે !

ઠાકોર ધોડયા રે ઠાકોર ધોડયા રે
જઈને એયું માં-ઝંપલાવ્યા, જઈને એયું માં-ઝંપલાવ્યા
બળ્યાં રાજા રાણી ને હારે રૂદા રે*

* આ ગીતની ઉદ્ભૂતિ સાત આઠ કરીએ. અસલ પંક્તિઓ ન જડવાથી, અસલ ઘટનાની વસ્તુને અનુસરી ગીતનાં સંપાદક બહેન શ્રી લીલાવતી (મિંધી) બહેન ભાવનગર ખાલન દિવ વાળાએ સ્વતઃ રચા છે.

૧૫

શૌર્ય

[માવો ને જેસો બે ભાઇબંધ હતા. સમુદ્રની અંદર ભાવનગરની નજીક નકળંક (નિષ્કલંક) મહાદેવનું દેવળ છે. ત્યાં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ભરતીને દિવસે પહોંચીને મહાદેવની મૂર્તિ પરથી સોપારી ને શ્રીકૃષ્ણ સહ આવવાની હોડ રમાય છે. એક વર્ષ એવી હોડ કરીને બંને પડ્યા. પણ રેલ આવી તેમાં તણાઇ ગયા. આ તીર્થધામ ઘોઘા તરફના દરિયા તરફ ચામા છે.]

§

વીરો ૧ પોટલીયામાં પાણી લેલે પોંચતાં,
લેલે લેલે નદીયું ફેરાં નીર રે
માવો ને જેસો રવ રમ્યા.

વીરો હોડ કરીને બાર નીસર્યો,
જઇને બીયા નકળંકને ગામ રે—માવો ૦

વીરે નકળંક જઇને વિચાર કર્યો,
આપણે લેવું છે લીલું નાળીએર રે—માવો ૦

વીરે રવેળીયું કાઢીને બેનને આંલીયું
બેનને નયણે વજૂટયાં છે તીર રે—માવો ૦

વીરે વિચાર કરી બોકાનાં બીડીયાં
પડીયા ઉરતનાગર સાચર મોઝાર રે—માવો ૦

વીરની બેનયું તે વાટું ભેઇ રહી,
ક્યારે આવે મારો માડીબયો વીર રે—માવો ૦

વીરો લીલાં સોપારી સાથે ઘોડીયો,
નવ દીઠું નાળીએર મુખ્ય રે—માવો૦

પછી પાણી સમુદરનું વળી ગયું,
પછી લેવાણા લોઢું માંથ રે—માવો૦

આખું ગામ વાંસે એને ચાલીયું,
ત્યાં તો વળી છે દરિયાની વેળ રે—માવો૦

પછી દરિયાને કાંઠે કાઢી નાખ્યા,
એને દેવરાવ્યાં કાંઈ દેન રે—માવો૦

૧૬

મહેમાન

[હુઃખીયારી વહુને સાસરવાસમાં પીયરીયાં પરોણા બની મળવા આવે છે. પણ સાસુએ છેવટ સુધી વહુને અબજમાં રાખી સ્વજનો સાથે મળવા જ ન દીધી.]

§

મારા ફળીઆમાં ઉંચો આંખલો
આંખલિયે ચડી મેં તો જોયું જો.

ઉંચી ચડું ને નીચી ઉતરું,
જેઉં મારા માડીજયા ! વાટ જો.

ભાલમાં ઝબકયાં રે ભાલસરાં
પીતળીયાં ઝબકયાં પલાણુ જો.

ચારે ચમકી લીલી મોજડી
ચોરડીએ અખીલ ગણાલ જો.

ઢાલીઆ ઢાળ્યે વહુ ઉતાવળા !
આળ્યા મારા નવલા વેવાઈ જો.

ઢાલીઆ ઢાળીને વહુ ઉભા રીયાં
કો'ને બાઈજી ક્યાંના મેમાન જો !

દળણાં દળો રે વહુ ઉતાવળાં !
પછી કરશું મેમાનુંની વાતું જો.

ઘઉંડા દળીને વહુ ઉભા રીયાં,
કો'ને બાઈજી ક્યાંના મેમાન જો !

વાસીદાં વાળો રે વહુ ઉતાવળાં !
પછી કરશું મેમાનુંની વાતું જો.

વાસીદાં વાળીને વહુ ઉભાં રીયાં,
કો'ને બાઈજી ક્યાંના મેમાન જો !

પાણીડાં ભરો ને વહુ ઉતાવળાં !
પછી કરશું મેમાનુંની વાતું જો !

x x x

રાંધણીઆં કરોને વહુ ઉતાવળાં !
પછી કરશું મેમાનુંની વાતું જો !

x x x

મેમાનું વોળાવી વહુ ઉભાં રીયાં,
કો'ની બાઈજી મેમાનુંની વાતું જો !

લીલૂડે ઘોડે રે વહુ તારો વીરલો,
કાળુડે ઘોડે તારો કાકો જો !

માંકડે ઘોડે વહુ તારો મામો ને
એ રે વહુ આપણા મેમાન જો !

ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી,
નો રે જોયો માડીજોયો વીરો જો !

ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી,
નો રે જોયા કાકા ને કટંબી જો !

ફટ રે ગોઝારી સાસુ પાપણી,
નો રે જોયા મામા ને મોસાળ જો !

જો રે સરજી હોત ચરકલડી,
મારા વીરને લાલે બેસી જાત જો !

જો રે સરજી હોત વાદળડી,
મારા વીરને છાંયો કરતી જાત જો !

મેમાનુંની વાંસે ધોડી બેનડી,
નવ જોયાં ઘોડલે પલાણુ જો !

*ડુંગરે પછાડી વહુએ દેહડી,
લોહીની નીકું વહી જાય જો !

●આમ પણ અંતમાં ગવાય છે:

મારા ફળીમાં એક આંબલો
આંબલીયે ચડી પછડાણી જો !

૧૭

નણુંદ ભોજઈ

નણુંદ ભોજઈ પાણીડાંની હાર,
પાણીડાં ગ્યાં'તાં રે સતગરૂ વાડીએ રે લોલ.

ખેડું મેદ્યું સરવરીયાની પાળ,
ઈઢાણી વળગાડી આંખા ડાગીએ રે લોલ.

તીંયાં તે આવી જોગીની જમાત,
જોગીડા ઉતર્યો રે સતગરૂ વાડીએ રે લોલ.

રમ્યાં તે રમ્યાં બાજ્યું ખે ચાર
જોગીડા ને નણુદલ રમીયાં જૂગટે રે લોલ.

હારી તે હારી જોગીની જમાત,
જોગીડા હાર્યો ને નણુદલ જીતીયાં રે લોલ.

મારી તે મારી અવળા સવળી ઠોંઠ
ખીજ તે મારી છે પગની મોજડી રે લોલ.

x x • x.

સાંભળો રે મારી સગી નણુંદના બીર,
વાતલડી કે'શું તો કડવા લાગશું રે લોલ.

તારી ખેની જોગીડાને જાય,
જોગીડા ઉતર્યો રે સતગરૂ વાડીએ રે લોલ.

વીરે લીધાં અરધાનાં અપ્રીણ,
સોનાને કંચોળે અપ્રીણ ઘોળીઆં રે લોલ.

પી જાને મારી માજણી તું બે'ન !
 ગોબરી લોખંધને હત્યા લાગશે રે લોલ.
 આડું અવળું જોધને બેન પી ગયાં રે લોલ.
 તાણી તાણી સાગુડાની સોડય,
 માથે ને ઓઢાડી નવરંગ ચુંદડી રે લોલ !

૧૮

પ્રભુચ-કલહ

[ગાય પાછી વાળવાની ના પાડવાથી પતિનો માર ખાતી ગોવાલજી રાત્રિયે ઘર બંધ કરીને અંદર બેસી જાય છે. પતિના કાલાવાલાથી એ પીગળતી નથી. એટલે આંગણના કુવામાં ખત્થર નાખીને પતિ સંતાઈ જાય છે. પતિ જાણે કુવે પડયો એવી ભ્રાંતિથી સ્ત્રી બહાર નીકળીને પતિને સાદ પાડે છે. અનિષ્ટની શંકાથી એનો તમામ રોષ પીગળી પડે છે.]

§

પ્રભુજી વનમાં ચારે ધેન, વગાડે રૂડી વાંસળી રે લોલ.
 રાધા ગોરી ભાતડીયાં લઈ જાય, ચલાણે ચોળ્યાં ચૂરમાં રે લોલ.
 પ્રભુજી ક્યાં રે ઉતારૂં ભાત કે ક્યાં બેસી જમશે રે લોલ !
 રાધા ગોરી આસોપાલવને ઝાડ કે ફરતી છાંયડી રે લોલ.
 રાધા ગોરી ત્યાં ઉતારો ભાત કે ત્યાં બેસી જમશું રે લોલ.
 રાધા ગોરી ડુંગર ચડીયલ ધેન કે ધેન પાછી વાળજો રે લોલ !
 પ્રભુજી તમારી ચારેલ ધેન કે અમ થકી નહિ વળે રે લોલ.
 પ્રભુજીને ચટકે ચડીયલ રીસ કે જમતા ઉઠીયા રે લોલ.

મારી મારી અવળા સવળી ઠાંટ કે ડાબા પગની મોજડી રે લોલ.
 રાધાજીને ચટકે ચડીયલ રીસ કે લોગળ લીડીયાં રે લોલ.
 શીણા ઝરમર વરસે મેઘ પ્રભુ ભીંજાય બારણે રે લોલ.
 રાધા ગોરી ઉઘાડો જોડ કમાડ પ્રભુ ભીંજાય બારણે રે લોલ.
 જાવ જાવ માનેતીને મો'લ કે આંહી શીઠ આવીયાં રે લોલ.
 જાશું જાશું માનેતીને મો'લ કે પછી થાશે 'ઓરતા રે લોલ.
 પ્રભુજીને આંગણુ ઉંડી કુધ કે કંકર નાખીયા રે લોલ.
 ધબકે ઉઘડયાં જોડ કમાડ, પ્રભુની ગોતે નીસર્યાં રે લોલ.
 કોઈ મને દેખાડો દીનાનાથ કે આપું વધામણી રે લોલ !
 આપું આપું હૈડા કેરો હાર કે માથા કેરી દામણી રે લોલ !

૧. પસ્તાવો

૧૯

મણીઆરડો

[નગરલાડી ગામના રાખની કુંવરી ગોરલ કોઈ મણીઆરા પર મોહીને
 પરણી હતી તેને કચ્છ વાગડમાં ગવાતો આ રાસડો છે.]

§

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !

ભમરીયા ભાલા વાળો મણીઆર

નીમાણાં નેણાંવાળો મણીઆર

મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર.

જુના રે ગઢથી પોઠીડા પલાણીઆ

પલાણીયા ગોરીબંદા ! ઉતાર્યા અમારે વાગડ દેશ.

મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર.

જે જે મારગે મણીઆરો ચાલીયો,
ચાલીયો રે ગોરીબંદા ! ઝીણો રે ઉડે છે ગુલાલ.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર.

ઓતરાખંડથી મણીઆરો ઉતર્યો,
ઉતર્યો રે ગોરીબંદા ! તંબુડા તાણ્યા રે આસમાન.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
લમરીયા લાલાવાળો મણીઆર.

પેલો રે ઉતર્યો રે હરીયા બાગમાં,
બાગમાં રે ગોરીબંદા ! પછી ઉતર્યો ગઢની રાંગ.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
મીઠુડી બોલીવાળો મણીઆર.

ઉતારા આપો મણીઆરાને ચોરડા !
ચોરડા રે ગોરીબંદા ! દેશુ રે મેડી ને મોલ.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર.

દાતણીયાં આપો મણીઆરાને દાડમી
દાડમી રે ગોરીબંદા ! દેશુ રે કણીયલ કેરી કાંબ.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે
લમરીયા લાલાવાળો મણીઆર.

જલમ દીધો મણીઆરાની માવડી,
માવડી રે ગોરીબંદા ! રૂપકીયો દીધો રે દીનાનાથ !
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
નીમાણું નેણુંવાળો મણીઆર.

સૂરજની સામે મણીઆરો જલમીયો
જલમીયો રે ગોરીબંદા ! સોના રે સરીખો મણીઆર.
મણીઆરડા રે હો ગોરલના સાયબા રે !
લમરીયા લાલાવાળો મણીઆર.

૨ : સંસાર-ચિત્રો

૨૩

આંખો

[કુટુંબ-જીવનને આંખાની ઉપમા આપી એનાં સુમિષ્ટ ફળોનું
વર્ણન થાય છે.]

§

કીયા ભાઈને આંગણુ આંખો મોરીયો રે,
કીયા ભાઈને લળી લળી આવે છાંય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈને આંગણુ રૂડા ઘોડલા રે,
કીયા ભાઈને આંગણુ હાથીની જોડ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈને ઘેરે વલોણું ધૂમતાં રે
કીયા ભાઈને ઘેરે લેસુંની જોડ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈની મેડીએ દીવો શગે બળે રે,
કીયા ભાઈને ચોરડીએ અંજવાસ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈના કુવા કરે કીચૂડીયા રે,
કીયા ભાઈની વાડીયું લેરે જાય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈને ધોળીડા બળદીઆ રે,
કીયા ભાઈને પુમકીયાળી રાશ
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈના કુંવર પોઢયા પારણે રે,
કીયા ભાઈની કુંવરી હાલાં ગાય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કીયા ભાઈની કુંવરી હાલ્યાં સાસરે રે,
કીયા ભાઈનો કુંવર વળાવા બય
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

કઈ વહુને કુલફગરનો ઘાઘરો રે,
કયી વહુને ઓઢણ આછાં ચીર
આંખો મોર્યો ને આંખે ફળ ઘણું રે.

૨૧

ચાંદલિયો . .

[શરદ પૂનમની રૂઝાળી રાત્રિયે રમતાં લાવની ભરતી ચડી છે. આદર્શ સાસર-વાસની કલ્પના ઉછળી છે. પૂર્વ ભવનાં પિતા માતા સમ સાસર-યુગલ : આપાદા મેઘ શો સમૃદ્ધિદાતા ને શીખો જોઃ ઘરમાં આનંદે અને ઉલ્લાસે ચપળ બની ઝબક ! ઝબક ! હરતી ફરતી જોઠાણી : વગેરેનું લાવ-દર્શન મીઠું બની રહ્યું છે]

§

આસો માસે શરદ પૂનમની રાત જો,
ચાંદલિયો ઉગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં.

સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ ને,
સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.

જેઠ મારો આપાઢીલો મેઘ ને,
જેઠાણી અખૂકે વાદળ વિજળી.

દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ ને,
દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.

નણુંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય ને,
નણુદોઈ મારો વાડી માયલો વાંદરો.

પરણ્યો મારી સગી નણુંદનો વીર ને,
તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

૨૨

વડલો

[આંહી કુટુંબને વડલાનું રૂપક આપ્યું છે.]

§

ઉંચો વડલો ઘોર ગંભીર ને,
થડે થોડો ને હળે અતિ ઘણો રે લોલ.

હળે હળે હંસલા મોર ને,
પાંદડીયે પાંદડીયે દીવા બળે રે લોલ—ઉંચો

સાસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ ને,
સાસુડી ઓલ્યા જલમની માવડી રે લોલ—ઉંચો

[તિ પછી ઉપરના ગીતની માફક ગવાય છે]

૨૩

પરણેતર

જામ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે
પરણે સીતા ને શ્રીરામ
આવે રાઘવ કુળની જાન
જામ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે.

સોનીડાના બેટડા વીર તને વીનવું રે,
રૂડાં જીમણલાં લઈ આવ !
પરણે સીતા ને શ્રીરામ
જામ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે.

સુતારીના બેટડા વીર તને વીનવું રે,
રૂડો બાજેઠીયો ઘડી લાવ !
પરણે સીતા ને શ્રી રામ
જામ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે.

હુવારીના બેટડા વીર તને વીનવું રે,
રૂડો દીવડલો ઘડી લાવ !
પરણે સીતા ને શ્રી રામ
જામ તારૂં જાંબુડું રળીયામણું રે.

૨૪

ચાંદલો લાલ સોહામણો

[ચાંદી પણ ચાંદલો નિરખતાં સાચાં સ્વજનો સાંભરે છે.]

સખી ! ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે;
સખી ! રાજા વિનાનાં સૂનાં રાજ છે જો,

સખી ! રાણીઓ વિનાના સૂના મો'લ ને
સખી ! ચાંદલો તે લાલ સોહામણો રે.

સખી ! પિતા વિનાનું પીયર સૂનું ને !
સખી ! માતા વિનાના શા લાડ ને-ચાંદલો ०

સખી ! બાઈ વિનાની શી પસલી ને,
સખી ! લોભઈ વિનાનાં શા હેત ને-ચાંદલો ०

સખી ! બેનડ વિનાની શી ગોઠડી ને,
સખી ! સૈયર વિનાના શા સાથ ને-ચાંદલો ०

૨૫

વહુવારની હોંશ

લીલી લીલી ઇંઢાણી હીરની રે,
મને પાણી ક્યાંની ઘણી હોંશ રે.
લીલી ઇંઢાણી હીરની રે.

સાંકડી શેરીમાં સસરો સામા મળ્યા રે,
મને લાજ કાઢ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી ०

સાંકડી શેરીમાં જેઠણ સામા મળ્યા રે,
મને છીછું બોલ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી ०

સાંકડી શેરીમાં જેઠાણી સામા મળ્યાં રે,
મને ઠેકડી ક્યાંની ઘણી હોંશ રે-લીલી ०

સાંકડી શેરીમાં દેરજી સામા મળ્યા રે,
મને હસ્યા બોલ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી૦

સાંકડી શેરીમાં નણદી સામા મળ્યાં રે,
મને માથું ગુંથ્યાની ઘણી હોંશ રે-લીલી૦

સાંકડી શેરીમાં વાલમ સામા મળ્યા રે,
મને મોઢું મલકાવ્યાની હોંશ રે-લીલી૦

૨૬

બેડું ફેડયું !

સસરાજી રે મેં બેડું ફેડયું !
વહુ રે કેમ કરતા ફેડયું !
હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડયું.

વહુ રે વહુ તમે ઘરખા'ર બાળે !
આમ નો બાઉ, તેમ નો બાઉ, સાસુડી આવે ત્યારે બાઉ.

સાસુજી રે મેં બેડું ફેડયું !
વહુ રે કેમ કરતાં ફેડયું !
હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડયું.

વહુ રે વહુ તમે ઘરખા'ર બાળે !
આમ નો બાઉ, તેમ નો બાઉ, જેઠજી આવે ત્યારે બાઉ.

નણ્ણીના વીર મેં બેડું ફેડ્યું !
 ઘરની નાર તમે કેમ કરતાં ફેડ્યું !
 હાથ લપસ્યો, પગ લપસ્યો, જઈને પાવઠડે ફેડ્યું.

ઘરની નાર તમે ઘરમાં રજો !
 હમણાં વૈઠ તેડાવું રે
 લલે રે તમે બેડું ફેડ્યું !

૨૭

ગુલાબે રમતાં'તાં

ગુલે ગુલે ગુલાબની વાડી	ગુલાબે રમતાં'તાં
મારો સસરો આણે આંબ્યા	„ „ „
ઈ તો હડકાયો કૂતરો લાંબ્યા	„ „ „
મારા સસરા સાથે નૈ જાઉં	„ „ „

* * *

મારો પરણ્યો આણે આંબ્યા	„ „ „
ઈ તો કુલની છાપડી લાંબ્યા	„ „ „
મારા પરણ્યા સાથે જાશું	„ „ „

૨૮

ચણોંઠડી લુબે

હાંકણીમાં ચાખા લુબે ચણોંઠડી લુબે ને જુબે
 સસરો આણે આંબ્યા ચણોંઠડી લુબે ને જુબે

જોખડું ગાડું લાવ્યા ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે
સસરા લેખી નૈં જાઉં ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે

*

*

*

પરણ્યો આણું આવ્યા ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે !
પરણ્યા લેખી નૈં જાઉં ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે !
સળ સોટો માર્યા ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે !
પટ ગાડે બેઠાં ચણાંઠડી હુંબે ને કુંબે !

* જોઈ, દેર, વગેરે પણ એજ રીતે આવે ને બચ છે.

૨૯

કોયલડી રીસાણી

હાં હાં રે કોયલડી રીસાણી,
મારા વીરની કોયલડી રીસાણી.
એને કોણ મનાવા બચ ! કોયલડી રીસાણી.

*

*

*

રથ જોડી નણદીબા નીસર્યા,
વળો વળો લાલલડી ઘેર ! કોયલડી રીસાણી-હાં
નણદી તમારી વાળી નૈં વળું,
કૈં આવે તમારો વીરો, કોયલડી રીસાણી-હાં
મારી દોઢ બદામની લાલલડી,
કાંઈ લાખુનો મારો વીરો ! કોયલડી રીસાણી-હાં

વહુનું મૃત્યુ

[વહુના મૃત્યુથી શી શી ખોટ પડી ! પ્રત્યેક સંબંધીને મનઃવહુની કંઠથી મહત્તા હતી તેનું લાક્ષણિક મર્માણું સૂચન થાય છે.]

§

મારા વાડમાં ગલ છોડવો રે
કાલ્યો લચકાલોળ મારા વા'લા !

ખોળે વાળી પુલ વીણતાં રે
કરડ્યો કાળો નાગ મારા વા'લા !

ફળીએ આવી ફેર ચડ્યા રે
પડિયાં લફેલફ મારા વાલા !

સસરો આવ્યા જોવા રે
પાંચસે રૂપીઆ પાણી મારા વા'લા !

સાસુ આવી જોવા રે
લલે વહુ ભાગ્યશાળી મારા વા'લા !

જેઠ તે આવ્યા જોવા રે
ધુમટાની તાણુનાર ગઈ મારા વા'લા !

જેઠાણી આવી જોવા રે
પાણીની ભરનાર ગઈ મારા વા'લા !

x x x x

x વાસીકું વાળનાર ગઈ મારા વાલા !

x x x

રાંધણીની કરનાર ગઈ મારા વાલા !

દેર આંચા જોવા રે
ઠેકડીની કરનાર ગઈ મારા વા'લા !

દેરાણી આવી જોવા રે
મારી જોડદાર ગઈ મારા વા'લા !

૩૧

ભાઈ-ભાભી

વઢવાણમાં લીલી પીળી લીમડી રે હેલીના હુરીયા લ્યો !

ઓલ્યા ચાર જણા કોણ આવે રે ,, ,, ,,

એમાં વચલો મારો વીરો રે ,, ,, ,,

મારા વીરના હાથમાં ભાલું રે ,, ,, ,,

ઓલી ચાર જણી કોણ આવે રે ,, ,, ,,

એમાં વચલી મારી ભાભી રે ,, ,, ,,

એમાં છેલ્લી મારી શોકય રે ,, ,, ,,

મારી ભાભીના હાથમાં ખેટડો રે ,, ,, ,,

ભાભી ખેટો ધવરાવતી આવે રે ,, ,, ,,

મારી શોકયના હાથમાં શીકલી રે ,, ,, ,,

શીકલીમાં નાની એવી છોકરી રે ,, ,, ,,

શોકય છોકરી પછાડતી આવે રે ,, ,, ,,

૩૨

સંતાકુકડી

[પતિપત્ની અરરપરસ આમોદ કરતાં કરતાં કમ્પનાની અંદર સંતા-કુકડીની રમત રમે છે. સ્વામી પોતાની પ્રિયતમાને હરકેાઈ રથજે, આહે તે વેશમાં પણ પકડી પાડીને મીઠી ખીજ હપબવવા મથે છે.]

§

લવીંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માયાં ને,
કુલ કેરે હડુલીએ સીતાએ વેર વાળ્યાં ને !

રામ ! તમારે બોલડીએ હું નદીએ નાળું થાઈશ ને,
તમે થશો ને નદીએ નાળું, હું ધોખીડો થઈશ ને !

રામ તમારે બોલડીએ હું પરધેર દળવા જઈશ ને,
તમે જશો ને પરધેર દળવા, હું ઘંટુલો થઈશ ને !

રામ તમારે બોલડીએ હું પર ઘેર ખાંડવા જઈશ ને,
તમે જશો ને પર ઘેર ખાંડવા, હું સાંબેલું થઈશ ને !

રામ તમારે બોલડીએ હું રણની રોઝડી થઈશ ને,
તમે થશો ને રણની રોઝડી, હું સુડલિયો થઈશ ને !

રામ તમારે બોલડીએ હું જળ માછલડી થઈશ ને,
તમે થશો ને જળ માછલડી હું મમાછીડો થઈશ ને !

રામ તમારે બોલડીએ હું આકાશ વિજળી થઈશ ને,
તમે થશો ને આકાશ વિજળી, હું મેહુલીયો થઈશ ને !

રામ ! તમારે બોલડીએ હું બળીને ઢગલો થઈશ ને,
તમે થશો ને બળીને ઢગલો, હું ભજુતીયો થઈશ ને !

૧. પાઠાન્તર : 'પરધેર ધડી થઈશ ને !'

૨. „ : 'હું ટંકારો થઈશ ને !'

૩. 'માછીડો' કરતાં 'જળમોહ્ય' વધુ ઢીપે છે.

માતા અને સાસુ

[ઉપર ગયાં તે આમોદ-પ્રમોદનાં ગીતોઃ હવે આવે છે સંતાપનાં સંસાર-ચિત્રોઃ માતા અને સાસુ વચ્ચેના આ વિરોધ-દરાનમાં તે સમાજ જીવનની અંદર રહેલી મીઠાશ અને કડવાશની નિખાલઃ કચુલત છે.]

§

માતાને આંગણે રે રૂડો આંખલો
ત્યાં રમતાં દિ' ને રાત, માતા કોને વિસરે !

સાસુને આંગણે રે લીલો લીંબડો,
ત્યાં કાંતતાં દિ' ને રાત, સાસુ કોને સાંભરે !

માતાએ પિરસી રૂડી લાપસી,
મહીં ગોરી ગાયનાં ધીય, માતા કોને વિસરે !

સાસુએ પિરસી ભુંડી રાખડી,
મહીં દીપું આપ્યું તેલ, સાસુ કોને સાંભરે !

માતાએ ગુંથ્યાં રૂડાં માથડાં,
મહીં ટસર્યું લીધી ત્રણ, માતા કોને વિસરે !

સાસુએ ગુંથ્યાં ભૂંડાં માથડાં,
મહીં ટોલા મેલ્યા ત્રણ, સાસુ કોને સાંભરે !

માતાએ ઢાળ્યા રૂડા ઢાલીઆ,
ઓશીકે નાગર વેલ્ય, માતા કોને સાંભરે !

સાસુએ ઢાળી ટુટલ ખાટલી,
ઓશીકે કાળો નાગ, સાસુ કોને સાંભરે !

માતા-સાસુ

શરદ પૂનમની રાતડી રંગ ડાલરીયો
માતાજી રમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો !

રમી લમી ઘેર આવીયાં રંગ ડાલરીયો
માતાજી ભોજન ઘો રે રંગ ડાલરીયો !

માતાએ પિરસી લાપસી રંગ ડાલરીયો
મંડી પળી એક આલ્યાં ઘી રે રંગ ડાલરીયો !

માતાએ શુંથ્યાં માથડાં રંગ ડાલરીયો,
મંડી ટસરું લીધી ત્રણ રે રંગ ડાલરીયો.

માતાએ ઢાળ્યા ઢાલીઆ રંગ ડાલરીયો,
ઓસીકે નાગરવેલ્ય રે રંગ ડાલરીયો.

^x શરદ પૂનમની રાતડી રંગ ડાલરીયો^x
સાસુજી રમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો !

રમી લમી ઘેર આવીયાં રંગ ડાલરીયો
સાસુજી જમવા ઘો રે રંગ ડાલરીયો !

બાઈજીએ પિરસું બાજરીયું રંગ ડાલરીયો
મંડી ટીપું આલ્યાં તેલ રે રંગ ડાલરીયો !

બજ્યું બાઈજી તાઝું બાજરીયું રંગ ડાલરીયો
તારા તેલમાં ટાંડી મેલ્ય રે રંગ ડાલરીયો !

સાસુએ ઢાળી ખાટલી રંગ ડાલરીયો,
ઓસીકે કાળો નાગ રે રંગ ડાલરીયો !

૩૫

ચોરી !

[થાકેલી વહુને દળતાં દળતાં ઝોલું આવી ભય છે. ઉંદર ધંટીમાંથી લોટ ખાઇ ભય છે. નણુંદ લોટ ભેખે છે. વહુ પર ચોરીનું આજ કતરે છે !]

§

કાળી તે લોંના કોદર્યા રે,
દળજો ઝીણુરો લોટ !

દળતાં તે વહુને ઝોલું આવીયું રે
ઉંદર ખાઇ ગ્યો છે લોટ.

સાસુને ઘેર ત્રાજવાં રે,
નણુદી ભેખે છે લોટ !

ભેખતાં તે ચપટીક ઓછો થીયો
નણુદી બોલે છે બોલ.
સાસુ મારે છે માર.

દીકરી તે છાના કાગળ મોકલે રે
માડી તેડવાને આવ !
વીરા વેલેરો આવ !

હું કેમ આવું છોની એકલો રે,
આડી નદીયું બે ચાર.
આડા ડુંગર બે ચાર !

૩૬

લવના અખોલા

[ઝીંદગીભર અખોલા લેનાર ધણીની સ્ત્રી ધણાં ધણાં મનામણાં કર્યા પછી હારીને પિતા પાસે પોતાના દુઃખની કથા પહોંચાડે છે.]

§

મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં,
મેં તો કાચનાં કર્યાં કમાડ
મોરી સૈયરૂં! અખોલા લવ રીયા.

મેં તો અગર અંદણના ચુલા કોર્યાં,
મેં તો ટોપરડે ભરીયા ચોખાળ-મોરી૦

મેં તો ફૂધનાં આંધણ મેલીયાં,
મેં તો ચોખલા ચોર્યાં શેર-મોરી૦

એક અદ્ધર સવળી સમસમે,
ખેની મારો સંદેશો લઇ જા-મોરી૦

મારા દાદાની ડેલીયે જઇ કે'જે!
તમારી દીકરીને પડિયાં છે દુઃખ-મોરી૦

દીકરી! દુઃખ રે હોય તો વેઠીએ,
દીકરી! સુખ તો વેઠે છે સૌ-મોરી૦

દાદા! ખેતર હોય તો ખેડીએ,
આલ્યા ડુંગર ખેડ્યા કેમ જાય-મોરી૦

દાદા! કૂવો રે હોય તો ત્રાગીયે,
આલ્યા સમદર ત્રાગ્યા કેમ જાય-મોરી૦

દાદા! ઢાંઢો રે હોય તો વેચીએ,
આલ્યા પરણ્યો વેચ્યો કેમ જાય-મોરી૦

દાદા! કાગળ હોય તો વાંચીએ
આલ્યાં કરમ વાંચ્યાં કેમ જાય-મોરી૦

૩ : રસગીતો

૩૭

મારા વા'લાને રે

[વિદેશે ગએલા રવામીને વિનેગણ્ સ્ત્રી સંદેશો કહાવે છે. 'જુદનું કુલ' તમામ કુલોમાં બેઠું કરમાતું હોવાથી એનો પ્રયોગ અથર્થ થયો છે.]

§

જેમ સૂકાઈ તારી જુદનાં કુલ મારા વાલાજી રે !

તેમ તારી ગોંરાદે કરમાય

જઈને કહેજો મારા વાલાને રે !

ઉતારા દેશું ઓરડા મારા વાલાજી રે !

ઉતારા કરનારો પરદેશ

જઈને કહેજો મારા વાલાને રે !

—જેમ મુકાય○

દાતણ દેશું દાડમી મારા વાલાજી રે !

દાતણ કરનારો પરદેશ

જઈને કહે'જો મારા વાલાને રે !

—જેમ મુકાય○

*

*

*

૩૮

લગરીક માખણીયા સાદુ

ઝોરડા ચણાંયા રે વાલે મારે ઉતારા સાદુ રે;

ઉતારા કરશે શ્રી ભગવાન

વાલો મારો વસીયા ગોકુળ ગામ !

અબોલડા લીધા રે લગરીક માખણીયા સાદુ રે !

દાડમી રોપાવી રે વાલે મારે દાતણીયા સાદુ રે;

દાતણુ કરશે શ્રી ભગવાન

વા'લો મારો વસીયા ગોકુળ ગામ.

અબોલડા લીધા રે લગરીક માખણીયા સાદુ રે !

કુંડીયું રખાવી રે વાલે મારે નાવણીયા સાદુ રે.

નાવણુ કરશે શ્રી ભગવાન

વા'લો મારો વસીયા ગોકુળ ગામ.

અબોલડા લીધા રે૦

*

*

*

૩૯

વાટલડી

સૈયર મોરી રે

ચાંદલીયા પછવાડે સૂરજ ઉગીઓ રે લોલ.

સૈયર મોરી રે

વાટલડી જોઈને જોઈને મારો જલમ ગીયો રે લોલ.

સૈયર મોરી રે

ઉતારાનો કરનારો વાલમ વાડીએ રે લોલ-સૈયર૦

*

*

*

૪૦

મારે આંગણુ

મારે આંગણુ ગલપુલ ને વળી મરવો
ડાલર લેયું રે હો દ્યે છે.

મારે આંગણુ પ્રભુજી નિતનિત આવતા
દાતણુ કરતા રે હો જાવને !

તારે આંગણુ દાતણુ ક્યારીની મારે બાધા
એ શું બોલ્યા રે હો રાધા-મારે આંગણુ૦

x

x

x

૪૧

ઢેલડ રીસાણી

મોર બોલે ને ઢેલડ રીસાણી;
તમે શાના લીધા છે વાદ ?
એક વાર બોલોને ! ઢેલડ રીસાણી.

મારા નાક પરમાણુ નથડી
મેં તો ટીલીએ લીધલ વાદ
એક વાર બોલોને ઢેલડ રીસાણી-મોર૦

*

*

*

૪૨

લીંબુડું

લીંબુની મારી હું તો નૈ મરું રે વાલમા !

લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

તારાં મેણાંની મારી મરી જાઉં મારા વાલમા !

લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

પગ પરમાણે કડલાં રે વાલમા !

લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

કાંબીયુંની બબ્બે જોડ મારા વાલમા !

લીંબુડું બુલે છે બાગમાં.

*

*

*

૪૩

કટકો કાગળીયો રે

કટકો કાગળીયો રે

કોઈ મને વાંચીને વિગતે સૂણાવો !

હાલાર શેરના હાથીડા લાવજો,

સોનાની અંબાડી રે—કટકો.

હાથીએ તે બેસશે રાજ ગંભીરસિંહ

વાહર ઢાળે હજૂરી રે—કટકો.

*ઘોઘા તે શેરનાં ઘોડલાં રે લાવળે
પીતળીયાં પલાણુ રે—કટકોં

ઘોડલે તે બેસશે રાજા મંગળસંગ
વાહર ઢોળે હજારી રે—કટકોં

x

x

x

x એ રીતે 'વાળાક શેર—વેલડી' વગેરે મૂકીને ગવાય છે.

૪૪

કમળ

રાધા કરસન રમે હોળીએ રે લોલ,
ઉડે છે કાંઈ અખીલ ગુલાલ લાલ
કૃષ્ણ વાડીમાં કમળ ઉઘડયાં રે લોલ !

કૃષ્ણજીને ઉતારા ઓરડા રે લોલ,
રાધાજીને મેડીના મોલ લાલ
કૃષ્ણ વાડીમાં કમળ ઉઘડયાં રે લોલ !

*

*

*

૪૫

પોપટ

મારા બાપુનો પાળેલ પોપટો,
મારી માતાની નીરલ ચણુ
મારો લાલ પિયારો પોપટો !

મારા કાકાનો પાળેલ પોપટો,
મારી કાકીની નીરેલ ચણ
મારો લાલ પિયારો પોપટો !

* * *

[સહ સગાનાં નામ મૂકાય છે.]

૪૬

નથ

નથ ઘડી દે સોનારા રે
મારી નથ ઘડી દે સોનારા !
તારી તે નથમાં શું શું જોશે
માણેક મોતી ને પરવાળાં રે—મારી○
પગ પરમાણે કડલાં રે ઘડજે
કાંખીયુંના હલકારા રે—મારી○
x x x

૪૭

બેનીબાનો વીર

[ભાઈને ઘેર કુલવાડી ફાલી; પરંતુ એ કુલ-વીણણી તો બહેનને
હાથે જ રોબેને ! ખાસ કુલ વીણાવવા માટે જ ભાઈ બહેનને તેડવા ચાલ્યા !]

§

વાડી કુલી વન પુલડે
પુલ કોણ વીણવા જાય !
બેનીબાનું સાસરું વેગળું
ત્યાં કોણ તેડવા જાય !

ભરી વીરાળ પાતળા
ઘાડલે ઘૂઘરમાળ.

લીલી ઘાડી ને પીળા આળખો
પાતળીઓ અસવાર !

ઘેનીબાના ગામને ગોંઠરે
ઘાડલાં ઠેકયાં બાય.

ગામને ગરાસીઓ પૂછ્યું
ક્યાંનો રાજા બાય !

નથી રાણો ને નથી રાણીઓ
ઘેની તે બાનો વીર.

રા' તો વીરાળ રાંધું લાપસી
બાવ તો કઢીયલ દૂધ.

ના રે ઘેનીબા હું નૈ રહું
રે મારો સંગ આલ્યો બાય !—વાડી.

• •

૪૮

પીલુડાં

પીલુડાં પાક્યાં મા પીલુડાં પાક્યાં,
અઘોર વન વેડ્યાં મા, પીલુડાં પાક્યાં.

બળી ઉપર બળી, બળી ઉપર બળી.

જુલે છે મારી માડી મા, પીલુડાં પાક્યાં—પીલુડાં.

વાટકડીમાં સાકર, વાટકડીમાં સાકર,
 જુલે છે મારા ઠાકર મા, પીલુડાં પાક્યાં—પીલુડાં
 વાટકડીમાં કેરી, વાટકડીમાં કેરી,
 જુલે છે મારા વેરી મા, પીલુડાં પાક્યાં—પીલુડાં
 વાટકડીમાં હીરા, વાટકડીમાં હીરા,
 જુલે છે મારા વીરા મા, પીલુડાં પાક્યાં—પીલુડાં

૪૯

બેનબાની ચુંદડી

ફૂધી ફૂધી તળાવડી રે,
 ફૂધે બરીયાં તળાવ
 મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

મોટા ભાઈ હાલ્યા છે ચાકરી રે,
 નાનુભાઈ હાલ્યા અમદાવાદ
 મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

મોટા ભાઈ લાંબા છે ધૂધરા રે,
 નાનુભાઈ લાંબા ચંદણહાર
 મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

ઓઢી વહુ પેરે છે ધૂધરા રે,
 નાની વહુ પેરે ચંદણહાર
 મેં તો ઓઢી છે ચુંદડી રે.

મોટી વહુ હાલે છે ઠંકડે રે,
નાની વહુ હાલે મરડા મરડા !
મેં તો ગોઠી છે ચુંકડી રે.

૫૦

કેવડો

કુવાને કાઠે કેવડો ગોવાળીયા,
કેવડો લળી લળી બાય
કેવડો લે ને ગોવાળીયા !

કુવાને કાઠે કેવડો ગોવાળીયા !
વાહું તો બે ભર થાય
કેવડો લે ને ગોવાળીયા !

પગ પરમાણે કડલાં ગોવાળીયા !
કાંબીયું ફરી ઘડાવ
કેવડો લે ને ગોવાળીયા !

* * *

૫૧

ગોવાળણી

મારી સોના ઇંટાણી, ગોવાળણી રે લોલ
મારું રૂપાનું ગ્રેડું, ગોવાળણી રે લોલ

હું તો સરોવર આલી ગોવાળણી રે લોલ
 મેં તો બેડું મેલ્યું આરે ગોવાળણી રે લોલ
 ધમણી મેલી આંખા ડાળે ગોવાળણી રે લોલ
 હું તો વાડીમાં સીધાવી ગોવાળણી રે લોલ
 હું તો કુલ વીણી લાવી ગોવાળણી રે લોલ
 કુલ માલણને સોંઘ્યાં ગોવાળણી રે લોલ
 માલણ હાર ગુંથી લાવે ગોવાળણી રે લોલ
 હાર બેડે ચડાવ્યો ગોવાળણી રે લોલ
 કાન બેડે આવી લૂચ્યો ગોવાળણી રે લોલ
 કાન બેડું નંદવાશે ગોવાળણી રે લોલ
 ગોરી નવલું લે આલું ગોવાળણી રે લોલ
 તારું નવલું મારે દવલું ગોવાળણી રે લોલ
 મારું જૂલું મારે સારું ગોવાળણી રે લોલ !

૫૨

મારો ગરબો

મારો ગરબો રે રમે રાજ ને દરબાર,
 રમતો ભમતો રે ગ્યો છે કુંભારીને બાર;
 અલી કુંભારીની નાર !
 તું તો સૂતી હોય તો જાગ !
 મારે ગરબે રે રૂડાં કેડીયાં મેલાવ !

મારો ગરબો રે રમે રાજ ને દરબાર,
 રમતો ભમતો રે ગ્યો છે સોનીડાને બાર;

અલી સોનીડની નાર !

તું તો સૂતી હોય તો જાગ !

મારે ગરબે રે રૂડાં જાળીયાં મેલાવ !

મારે ગરબો રે રમે રાજ ને હરખાર,

રમતો ભમતો રે ગ્યેછે ધાંચીડાને ખાર,

અલી ધાંચીડની નાર !

તું તો સૂતી હોય તો જાગ !

મારે ગરબે રે રૂડાં દીવેલ પૂરાવ-મારો

૫૩

ગોરી ! ગરબો આંચો

સૂતી હોય તો જાગ રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

તેલ બળે ઘી પૂર્ય રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

ગરબે જાજા હીરા રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

કંઈ બાઈ માગે વીરા રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

....બાઈ માગે વીરા રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

ગરબે જાજાં સૂતર રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

કંઈ વહુ માગે પૂતર રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

....વહુ માગે પૂતર રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

એકના એકવીસ રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

બેના બાવીસ રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

તેલ બળે ઘી પૂર્ય રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

સૂતી હોય તો જાગ રે ગોરી ! ગરબો આંચો.

૫૪

ગાય

લોડણુ આવે ડાલતી તેને કોણુ દોવા બય બે !
નવસે' નોંજણુ વાળીયાં શ્રી કૃષ્ણુ દોવા બય બે.

ધમકે શેડયું પુટીયું એનાં દૂધ દોણુ નો માય બે,
છડકે છાશું ફેરીયું એનાં મહી માખણુ નો માય બે.

પેણું મંગળ ગાઈશ મારો દાદો દેશે દાન બે,
દાદે દીધાં ગામ દાદા ! એટલાં ઘણું હોય બે.

#

#

#

*પણી કાકા, મામા, વીરા, વગેરેની સાથે ભેંસો, ઘોડાં, હાથી, ઇત્યાદિનાં
મંગળ મૂકીને ગવાય છે.

૫૫

બંગલો

અડવડ દડવડ નગારાં વાગે,
હર હર ગોમતી ગાળે રે બંગલા ફક્કડ બનાયા—અડવડ૦

વાણે ચડીને વીરે ઇંટું મગાવી,
ઇંટુંના ઓરડા ચણાવો રે બંગલા ફક્કડ બનાયા—અડવડ૦

વાણે ચડીને વીરે સોપારી મગાવી,
સોપારીની પૂરણી પૂરાવો રે બંગલા ફક્કડ બનાયા—અડવડ૦

વાણે ચડીને વીરે કંકુ મંગાવ્યાં
કંકુની ગાર્યું કરાવેા રે બંગલા ફક્કડ બનાયા-અડવડ૦

વાણે ચડીને વીરે લવીંગ મંગાવ્યાં
લવીંગનાં બળીયાં મેલાવેા રે બંગલા ફક્કડ બનાયા-અડવડ૦

વાણે ચડીને વીરે એળચી મગાવી,
એળચીની ખારીયું મેલાવેા રે બંગલા ફક્કડ બનાયા-અડવડ૦

૫૬

ધંગારશા પીર

પીર છે પીર છે પીર છે રે
શેત્રુંજે ધંગારશા પીર છે.

ઘોળી ધબા ને માથે નેબા ફરકે,
ફરતો લોખાનનો ધૂપ છે. રે-શેત્રુંજે૦

વાંઝીયાં આવે રે પીર તારી જાત્રાએ,
પુતર લઇને ઘેરે જાય છે રે-શેત્રુંજે૦

કોઠીયાં આવે રે પીર તારી જાત્રાએ,
કાયા લઇને ઘેરે જાય છે રે-શેત્રુંજે૦

ઘોળી ધબા ને માથે નેબા ફરકે,
કાંગરે કાંગરે મોર છે રે
શેત્રુંજે ધંગારશા પીર છે.

૫૭

વણુઝારી

હાં રે મેં તો વાડામાં રીંગણી વાવી રે બુલણુ લે વણુઝારી રે !

હાં રે એનાં કુલડાં રાતાં ને ફળ કાળાં રે " " "

હાં રે હું તો સોનીની શેરીએ ગઈ'તી રે " " "

હાં રે એનાં હાટડામાં બુમણાં બેયાં રે " " "

હાં રે મારાં બુમણુલે મન મોયાં રે " " "

હાં રે મારાં મન મોયાં દલ ખોયાં રે " " "

*

*

*

તે પછી : 'મણીઆરની શેરી-ચૂડલા' : 'દોશીડાની શેરી-ચૂદડી' વગેરે:

૫૮

કેર કાંટો

[પ્રેમની મસ્તીએ ચરેલી નાદાન સ્ત્રી સ્વતંત્ર જીવનનો આનંદ માણવા માટે સંયુક્ત કુટુંબની જાળોથી કેવી રીતે સુક્ષ્મ બનવા છાના મનોરથ કરે છે, તેનું ટોળ-ચિત્ર કોઇ લોક-કવિએ આ ગીતમાં આબાદ ખૂબીથી ઉતાર્યું છે. કેરડાનો કાંટો ધણો ખારીક હોય છે.]

§

હાં કે રાજ !

વાવડીનાં પાણી ભરવા ગ્યાં'તાં

મને કેર કાંટો વાગ્યો

હાં કે રાજ !

વડોદરાના વૈદડા તેડાવો !

મારા કાંટડીયા કઢાવો !

મને પાટડીયા ખંધાવો !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઘોરાજીનાઢાલીયા મંગાવો !

માંહી પાથરણાં પથરાવો !

આડા પડદલા ખંધાવો !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઘરમાંથી રાંધણીયાને કાઢો !

મારી ધુમાડે આંખ્યું દુઃખે !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ઓશરીયેથી ખારણીયાને કાઢો !

મારા ધબકે ખંભા દુઃખે !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

આંગણીયેથી ગાવડલીને કાઢો !

એના વલોણાને સોતી !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

સસરાજીને ચોવટ કરવા મેલો !

મને ધુંધટડા કઢાવે !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

નણુંદડીને સાસરીયે વળાવો !

એનાં છોડાંને સોતી !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

હાં કે રાજ !

ફળીયામાંથી પાડોશણને કાઢો !

એના રંટીયાને સોતી !

મને કેર કાંટો વાગ્યો.

૫૬

દરિયાનાં ફુલ

[નૃત્યમાં મસ્તી જમાવતા આ ગીતને જુદા જુદા ટેક લગાડીને જુદા જુદા રવરે તથા તાલે ગાવામાં આવે છે. જુઓ ર. રા. ભા. ૧-છેલ રમે ગેડી દડે : ભા. ૨-નાગર ઉભા રો' રંગ રસિયા : પ્રત્યાદિ. આંહી કાવ્યત્વનો રસ ટેકમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. દરિયાના ફીણ ડોલર-કુલ જેવ જ સુદર દેખાય છે.]

§

સોના ઇંઢાણી રૂપા ખેડલું

દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ !

પાણીડાં ગઈતી તળાવ રે

દરિયાનાં ડોલર કુલ ચડે મા'દેવને રે લોલ !

કાંઠે તે કાનં ઘોડાં ખેલવે-દરિયાનાં

કાન ! મને ઘડૂલો ચડાવ્ય રે-દરિયાનાં

તારો ઘડો તે ગોરી તો ચડે-દરિયાનાં

તુ જો મારા ઘરડાની નાર રે-દરિયાનાં

†

†

†

* ર. રા. ભા. ૧ ના "છેલ રમે ગેડી દડે" (૭૧) મુજબ બાકીની પંક્તિઓ પૂરી થાય છે.

૬૦

તન્મયતા

[પ્રેમીજન પોતાના પ્રેમપાત્રની સેવાને કાળે ચાહે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્વીકારવા તત્ત્વસે છે. પહેલી પંક્તિ સમજતી નથી.]

§

ગેંડા સરજવું સાંખ કણીયા સરજવું !

ઉતારા કરે તો સાંખ અમકું જોલાવો,
સોના કેરી ખાટ બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

દાતણ કરે તો સાખ અમકું જોલાવો !
રૂપા કેરી ઝારી બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

નાવણ કરે તો સાખ અમકું જોલાવો,
ત્રાંબાકુંડી જળ બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

લોજન કરે તો સાખ અમકું જોલાવો !
નાની થાળીમાં લાડુ બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

મુખવાસ કરે તો સાખ અમકું જોલાવો !
પાન સોપારી એલચી બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

પોઢણ કરે તો સાખ અમકું જોલાવો !
ઢોલીયા તળાઈ બની જાઉં સાખ-ગેંડાં

૪ : ઋતુ-ગીતો

વિરહિણી પ્રિયતમા પ્રત્યેક માસની ઋતુ-લીલા વર્ણવી પરદેશે ગયેલા વસ્ત્રધારને યાદ કરે, અથવા તો વિપત્તિમાં પડેલી અબળા રાજદરબાર સમક્ષ 'બાર-માસી' ને રૂપે પોતાનાં વીતકો વર્ણવે, એવી પ્રથા બંગાળી લોક-કાવ્યોમાં પણ ઠેર ઠેર તરવરે છે. આપણા લોક-સાહિત્યમાં ઋતુ-ગીતો બે ભતનાં છે; એક સ્ત્રીજનોને ગાવાના રાસડા અને બીજાં ચારણ-રચિત છંદો ને ગીતો : ચારણો, મીરો અથવા મોતીસર લોકો કાં તો રાધા-કૃષ્ણને નામે એ ઋતુ-વર્ણનો રચે છે, ને કાં પોતાના અગ્રિત અથવા મિત્ર કોઈ વિદેહી રાત્રને સંબોધી પ્રત્યેક માસના મરશીયા ગાય છે, કે જેને આપણે *Shleggy* નામ આપી શકીએ. સ્ત્રીજનોના રાસડામાં ઋતુ-વર્ણન ઝીણવટ-વાળું નથી હોતું. ધણીખરી વાર તો ઋતુનાં કશાં લક્ષણો આખ્યા સિવાય કેવળ પ્રાસ મેળવીને જ વિયોગની વેદના બ્યક્ત કરેલ હોય છે; જ્યારે ચારણી 'બારમાસા' ની અંદર ભાવોર્મિ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ઋતુ-લક્ષણોનું બારીક નિરીક્ષણ ને ભાષામાં ઝડઝમકનો કઠાવ નજરે પડે છે. બન્ને પ્રદેશમાં બારમાસી કાવ્યો રચવાનો મોઢ ધણા કવિઓને થયો દેખાય છે. પરંતુ પછી તો એ ભતમાંમમાં કેવળ એકજ શૈલીનાં વર્ણનો ચાલે છે. નવીનતાનો રસ કોઈને લાગતો જ નથી. શબ્દો, ભાવો, ચિત્રો, તમામ એનાં એ જ રહે છે. વૈવિધ્ય માત્ર ઢાળોમાં જ જળવાય છે. પ્રત્યેક ઢાળને એનું બ્યક્તિત્વ છે. આંહી ફક્ત સ્ત્રીજનોને મુખે ગવાતા બારમાસીના રાસડા જ આપીએ છીએ. ચારણી બાર-માસા તથા અન્ય ઋતુ-ગીતોનો એક અલાયદો સંગ્રહ સવિસ્તર પ્રવેશક સાથે પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાની તૈયારી ચાલુ છે.

૬૧

વાલા !

વાલા ! માગશરે મથુરા લણી રે
મારે કરમે આ કુબળ કયાં મળી રે !

વાલા ! પોષે સૂકાણી હું તો શોષમાં રે
તે દી'ની ફરું છું ઘણા રોષમાં રે !

વાલા ! મા મહિને મેલી ગીઆ રે
દીનાનાથ નમેરી શું થયા રે !

વાલા ! ફાગણ હોળી હૈયે બળે રે
દીનાનાથ ગોત્યા કયાંય નવ મળે રે !

વાલા ! ચૈતરે ચિંતા થાય છે રે
ધીરપ રાખું ત્યાં જોખન વહી જાય છે રે !

વાલા ! વૈશાખે વન વિચરી રે
નાર નાની ને મોટી જોવા નીસરી રે !

વાલા ! જેઠ આવ્યો ને હવે શું કરું રે
દીનાનાથ વન્યા હવે નહિ ફરું રે !

વાલા ! આષાઢી ધામધોરીયા રે
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહુલા રે !

વાલા ! શ્રાવણે શેરીયું વળાવતી રે
નાથ આવે તો નેણુ ભરી ન્યાળતી રે !

વાલા ! ભાદરવે ભર રંગમાં રે
એની ઉલટ ઘણેરી મારા અંગમાં રે !

વાલા ! આસોનાં અંજવાળીઆં રે
નાથ ! આવો તો મારે મંદર જાળીઆં રે !

વાલા ! કારતકે કાન ઘેરે આવીયા રે,
માતા જશોદાને મન બહુ ભાવીઆ રે !

૬૨

વાલાજી !

કારતક મહિને મેલી ચાલ્યા કંથ રે વાલાજી,
આ પ્રીતલડી તોડીને ચાલ્યા પંથ મારા વાલાજી !

માગશર મહિને મુજને નો કહી વાત રે વાલાજી,
આ આવડલી ને રીસ ન કરીએ નાથ મારા વાલાજી !

પોષ મહિને પડિયા મુજને શોષ રે વાલાજી,
આ જોશીડા લેડાવો જોવે જોશ મારા વાલાજી !

ભાઈ જોશીડા ! જોજો રૂડા જોશ રે વાલાજી,
આ કે'જે મારા કરમડીઆના દોષ મારા વાલાજી !

૧ પાઠાન્તરો :

માગશર મહિને મેં નથી કીધી વાતું રે વાલમજી !

આ સૂના રે ગોકુળમાં નથી રેવાનું મારા વાલમજી !

માગશર મહિને મંદિર ખાવા ધાય રે વાલાજી,

આ એકલડી દાસીના દિન કેમ જાય મારા વાલાજી !

મહા મહિનાની ટાઢચું મુજને વાય રે વાલાલ,
આ હેમાળો હલકયો ને કેમ રે'વાય મારા વાલાલ !

રક્ષાગણ મહિને ફેર ફેર છે હોળી રે વાલાલ,
આ ફળીઆની પડોશણ રંગમાં રોળી મારા વાલાલ !

ચૈતર મહિને ચિત્ત કરે છે ચાળા રે વાલાલ,
આ ઘેર પધારો મોહન મોરલીવાળા મારા વાલાલ !

વૈશાખે કૈં વનસપતિ બહુ પાકી રે વાલાલ,
આ પાકી છે કાંઈ દાડમડી ને ધ્રાખ મારા વાલાલ !

જેઠ મહિને જઈ બેઠા છે ઠેઠ રે વાલાલ,
આ ઠેઠ જઈને ભર નીંદરમાં સૂતા મારા વાલાલ !

આષાઢીલા ધમધોર્યા આકાશ રે વાલાલ,
આ વાદળડીમાં વીજ કરે ચમકાર મારા વાલાલ !

શ્રાવણ મહિને સડવડ દડવડ વરસે રે વાલાલ,
આ નદીયુંમાં કંઈ છલકે બોળાં નીર મારા વાલાલ !

ભાદરવે તો ભરદરિયે હું ડૂબી રે વાલાલ,
આ કંથ વિના કર અલી કોણ ઉગારે મારા વાલાલ !

આસો માસે આવેલી દીવાળી રે મારા વાલાલ,
આ તમ કાળે હું સેવ વણું સુવાળી મારા વાલાલ !

મેં બપુયું જે ઉજળું એટલું દૂધ રે વાલાલ,
આ બાતે ને જનમારે માંડયાં બૂદ્ધ મારા વાલાલ !

૨. ફાગણ શુદ્ધ પુનમની સાંજે હોળી ચેતાવાય છે. તેની આસપાસ લોકો પાણી નાખતા ફેરા કરે છે.

મેં બણ્યું ને લીલા જોટલા મગડા રે વાલાલ,
આ જાતે ને જનમારે માંડયા ઝગડા મારા વાલાલ !

કાંતું છું પણ નથી દેખતી સૂતર રે વાલાલ,
આ ઘેર પધારો સામુડીના પૂતર મારા વાલાલ !

રાંધું છું પણ નથી દેખતી તાપ રે વાલાલ,
આ ઘેર પધારો છોડાંના બાપ મારા વાલાલ !

નથી લખ્યો એક કાગળીયાનો કટકો રે વાલાલ,
આ શીઠ રાખ્યો છે દિલમાં અવડો ખટકો મારા વાલાલ !

સમઠરિયા તું શીઠ ભર્યો છો ખારો રે વાલાલ,
નથી ઉતરવા કેરો એકે આરો મારા વાલાલ !

• ‘કાવ્ય દોહન ભા. ર’ની અંદર “વાલાલના મહિના” નામનું કવિ ચોલાલુદાસે રચેલું લાંબુ ને ઋતુગીત છે, તેનો જ અપભ્રંશ બની ગયેલું આ ‘વાલાલ’નું ગીત જણાય છે; અથવા કદાચ આ ગીત અસલ લોકગીત હોય અને તેની બધી પંક્તિઓ ઉપાડીને કવિ ચોલાલુદાસે પ્રત્યેક વર્ણનની સાત સાત કહીઓ પૂર્તી રૂપે રચી હોય.

આણાં

ઝરતકે કૃષ્ણ સીધાવીઆ ને રૂખમણી સજે શણુગાર,
કોઈ કે’ કરસનજી આવીયા એને આણું નવસર હાર
કે આણાં મોકલને મોરાર !

માગશરે મેલી ગયા ને પ્રભુ ! મેલ્યાં માસ છ માસ,
સેયર સડેશા હઇ ગયા યેની એકલડી દિન રાત
કે આણું મોકલને મોરાર !

પોષ મહિનાની પ્રીતડી ને પ્રભુ પ્રીતે ચાલ્યા બપ,
નવી નારી સાથે મન મોયાં પ્રભુ અમમું સરીયાં કાજ
કે આણું મોકલને મોરાર !

મા મહિનાનાં માયરાં ને પરણે બદવરાય,
એક ન આળ્યા અણોસરી મારા સૂના દિવસ કેમ બપ
કે આણું મોકલને મોરાર !

ફાગણ ફૂલો ફૂલડે ને ફૂલ્યાં કેસર ઝાડ,
અળીલ ગલાલને છાંટણે રમે ગોપી ને ગોવાળ
કે આણું મોકલને મોરાર !

ચૈતર ચંપો મોરીયો ને મોયાં હાડમ પ્રાખ,
કોયલડી ટોકા કરે બેડી આંખાની ડાળ
કે આણું મોકલને મોરાર !

વૈશાખે વન વેડીયાં ને વેડી આંખા શાખ,
રસે ભરેલો વાટકો મને કોણ કે'શે. તું ચાખ
કે આણું મોકલને મોરાર !

જેઠ મહિનાના તાપ ઘણા ને ઘરમાં નવ રે'વાય,
હાથનો ગૂંથેલ વીંઝણો હું કોને ઢાળું વાય
કે આણું મોકલને મોરાર !

આષાઢે ધમધોરીયા ને વાદળ ગાળે ઘોર,
આપૈયા પિયુ પિયુ કરે ને મધુરા બોલે મોર
કે આણું મોકલને મોરાર !

આવણુ વરસે સરવડે ને નદીએ બેળાં નીર,
આંસુડે ભીંભય કાંચળી નવ આંખ્યા નણુદીના વીર
કે આણું મોકલને મોરાર !

ભાદરવો ભલે ગાળ્યો ને ગાળ્યા વરસે મેહ,
હું રે ભીંભઈ ઘર આંગણે મારા પિયુ ભીંભય ખરદેશ
કે આણું મોકલને મોરાર !

આસોનાં અંજવાળીયાં ને ગોપીયું ગરબા ગાય,
વેલો વળજે વીઠલા તારી ગોરી ધાન ન ખાય
કે આણું મોકલને મોરાર !

ખાખાં તો ખારાં થીયાં ને લોડુડા ખારા ઝેર,
જલેખીએ તો બુલમ કર્યો દહીંથરીયે વાળ્યો દાટ
કે આણું મોકલને મોરાર !

સોપારી તો સળી ગઈ ને સૂડીએ વળીયો કાટ,
એલચડી તો બટાઈ ગઈ લવીંગડે ઉઠી આગ
કે આણું મોકલને મોરાર !

ફૂલ ફગરનો ધાધરો સીવડાંબ્યો સુકરવાર,
પેરો નથી પણુ પેરશું મારા દાદાને દરબાર
કે આણું મોકલને મોરાર !

સસરા માથે શલ્યા ઢળી, સાસુને ડસીયલ નાગ,
જેઠ માથે વેઠ પડી જેઠાણીને તરીયો તાવ
કે આણું મોકલને મોરાર !

દેર રમે દડુલડે દેરાણી દોડદોડે,
નણુંદ મારી સાપણી પાડેસણુ મારી શાક્ય
કે આણું મોકલને મોરાર !

મંગાવે કાંઈ દોત કલમ ને કામળીયો લખાવ,
ખાંધો પોપટને છેડલે એને સાસરીએ મોકલાવ
કે આણું મોકલને મોરાર !

સામા ટોડ ચીતર્યા ને વચ્ચે લખ્યા બે મોર,
પરણ્યા ધણીને આટલું કે'લે તમે માણસ છો કે દોર
કે આણું મોકલને મોરાર !

આણું આણું શું કરો ગોરી આણું જેવડા થાવ,
આણુંનો નથી ચોરતો મારે નગર ભેયાની ખાંત
કે આણું મોકલને મોરાર !

સરખી તે સૈયરે કહાવીયું બેની ચેલ્ય છટી વડ હેઠ,
આણે આંખ્યા ત્રણ જણા મારો સસરો દેર ને જેઠ
કે આણું આંખ્યાં રે મોરાર !

સસરાને પિરસી લાપસી ને જેઠને છટી સેવ,
દેરને પિરસ્યાં શીરા પૂરી મારી જમી છે સાસર વેલ
કે આણું આંખ્યાં રે મોરાર !

સસરો મારો રાણ્યો સાસુડી સમદર લેર,
જેઠ મારો જહુપતિ જેઠણી, ધરનો થંભ
કે આણું આંખ્યાં રે મોરાર !

દેર હડુલા દોટલે દેરાણી નાનું બાળ,
નથુંદ મારી ચરકલી પાડોશણ મારી બેન
કે આણું આંખ્યાં રે મોરાર !

સોપારી રૂડી વાંકડી એલચડી લેરે બચ,
અગીચા એનો સોયામણો લાડુડા લાલ ગલાલ
કે આણું આંખ્યાં રે મોરાર !

પુલકમરનો બાધશે સીવલંબે સુકરવાર,
 ચેરો ને વળી પેરશું મારા સસરાને દરબાર
 કે આણું આંખાં રે મોરારી

૬૩

રમવા આવોને રે

આવો આવો ને નંદલાલ, રમવા આવો ને રે !

કારતક તો મેં કળે રે કાઢ્યો

નિરહય થયા નંદલાલ

રમવા આવોને રે !

માગશરે મારગડે રે મેલી,

હવે અમારું કોણ છે બેલી,

વા'લા વિણ થઈ છું બેલી

રમવા આવો ને રે-આવો

પોષે તો મારા પ્રાણ તબું છું,

લોકડીયાંની લાજ લોપું છું,

સંસાર ત્યાગ કરું છું

રમવા આવો ને રે-આવો

મહા મહિને મંદિરીયાં રે સૂનાં,

હરિ વિના આસનીયાં રે સૂનાં,

વા'લા વિના બય છે જોળનીયાં

રમવા આવો ને રે-આવો

ફાગણે ફગફગતી રે હોળી,
અળીલ શુભાલ ભરાવું રે ઝોળી,
વા'લા વિના કાણુ ખેલે હોળી

રમવા આવો ને રે-આવો૦

ચૈતરે તો મને ચિંતા રે લાગી,
સૂનીસેજલડીમાં ઝખડીને જાગી,
વા'લાની લહે' મને લાગી

રમવા આવો ને રે-આવો૦

વૈશાખે વાવલીયા રે વાયા,
આંખ ઉઘાડીને ચોય દશ જોયા,
આંસુ પાલવડે લોયાં

રમવા આવો ને રે-આવો૦

જેઠ માસે જુગજીવણુ આવે,
સૌ લોકો સંદેશા રે લાવે,
વા'લો મારે કંઈયે ન કહાવે

રમવા આવો ને રે-આવો૦

આષાઢે હું અખળા રે નંદરી,
જોખન દરિયે પૂર છે. ભારી,
વા'લે મારે મેલ્યાં વિસારી

રમવા આવો ને રે-આવો૦

શ્રાવણે સરવડીયાં રે વરસે,
નદીયે નીર જોખેશં ઉભરશે,
વા'લો મારો કેમ ઉતરશે !

રમવા આવો ને રે-આવો૦

ભાદરવો ભર હરિયે રે ગાજે,
લીલુડાં વન-નવ પદ્મવ છાજે,
વા'લો મારો લગરી ન લાજે
રમવા આવો ને રે-આવો०

આસો તે માસે આવી દિવાળી
લોક વલ્લે છે શેવ મુ'વાળી
વા'લા વિના આ શી દિવાળી !
રમવા આવો ને રે-આવો०

૬૪

આવો હરિ!

કારતકે કૃષ્ણ ગયા મેલી
મારે ઘેર આવો વનમાળી
કુળના કેમ રે ગમે કાળી !
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

માગસરે મારગડે રમતાં,
લોળાં બેસી લોજનીયાં જમતાં,
હવે હરિ કેમ નથી ગમતાં !
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

પોષે તો શોષ પડયે અમને,
ત્રિકમલ શું કહીએ તમને !

હિલાસા હૈ રે ગયા અમને
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

માથે મહા અંધારી રાત્યો,
પુલડીયે બીછાવી ખાટ્યો,
વા'લે લીધી મથુરાની વાટ્યો!
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

ફાગણ માસે ફેરા ફરે હોળી,
સૈયરૂં પેરે ચરણાં ને ચોળી,
કેસૂડલાં બહુ રે છાંટયાં બોળી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

ચૈતરે ચતુરા નાર કે'તી,
વાલાજીના ગણુ ગાતી ફરતી,
પરણુ મારા તોય કીધી નરતી!
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

વૈશાખે વાટલડી ભેતી,
ઉભી-ઉભી ધ્રુશકડે રાતી,
આંસુડાં પાલવડે ફોટી
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

જેઠે તો જગજીવન આવે,
વધામણી લોક બધાં લાવે,
વાલો મારો કાંઈ ચે નો કહાવે !
આવો હરિ રાસ રમે વાલા !

અપાઠે ઈંદ્ર ઘણા વરસે,
નદીનાળાં છલોછલ ઉભરસે,

વાલો મારા કેમ કરી ઉતરશે !

આવો હરિ રાસ રમે વાલો !

આવણુ તો સરવડીએ વરસે,

ઝીણા ઝીણા મેવલીયા વરસે,

વાલો મારા તોય મરૂં તરશે !

આવો હરિ રાસ રમે વાલો !

બાહરવો બર દરિયે ગાળે,

સામે ઘેર વલોણાં વાળે,

એ તો મારા હૈડામાં સાળે !

આવો હરિ રાસ રમે વાલો !

આસો માસ આવી છે દીવાળી,

સૈયરૂં રાંધે સેવું સુવાળી,

પરભુને જમાડું વાળી વાળી !

આવો હરિ રાસ રમે વાલો !

૬૫

વિનતિ

કારતકે કૃષ્ણ સીધાળ્યા વન

કે પ્રજા કરે વિનતિ રે લોલ.

માગશરે મેલી ગયા મહારાજ

કે નેણે નીર ઝરે રે લોલ.

પોષે પ્રભુજી ગયા પરદેશ
નારીને મેલ્યાં એકલાં રે લોલ.

માયે મંદિર ખાવા ધાય
કે સેજ શા કામની રે લોલ !

ફાગણે પુલહાં કેરો હાર
શુંથીને લાવે ગોપીયું રે લોલ.

ચૈતરે સૂરજ તપે આકાશ
કે તેથી મારાં અંતરતપે રે લોલ !

વૈશાખે વનમાં ગોપીયું ભય
કે વાલાજીને ગોતવા રે લોલ.

બેઠે ભુગજીવન ઘેરે આબ્યા
સંદેશે મારો શું રે લાબ્યા રે લોલ !

આષાઢે ઝીણી ઝળૂંકે વીજ
મધુરા બોલે મોરલા રે લોલ.

શ્રાવણે સોળ સજ્યા શણગાર
કે આંખડી ન આંજીયે રે લોલ.

બાહરવો ભર જોખનમાં ભય
દિવસ જવા દોયલા રે લોલ.

આસો માસે દીવાળીની સેવું
વાલાજી વિના કાણુ જમે રે લોલ.

૬૬

રાધા હરિ રમે !

[પંદર તિથિઓનાં જીતો ધણાં પડેલાં છે. આ પણ એક તિથિ જીત છે. સ્વાભાવિક હડખર, પ્રબલ ગતિ અને લલિત શબ્દાવલિ છતાં પણ આ તિથિ-જીતમાં અર્થની સ્પષ્ટતા નથી. બધું અસંબંધ લાગે છે. પ્રત્યેક કહી નિરાણું શબ્દ-ચિત્ર બાંકે છે.]

§

અરમાસે હરિ ઓપી ગોપી શામળીયો સરદાર
અરજણુ ગોપી હો ને રાધા હરિ રમે.

પડવે પિતાંબર ઓઢણુ અંબર ચમર ઢળંતા ચાલે,
ચડી ચાંખડીયે હો ને રાધા હરિ રમે.

ખીજ ખોળી, કેસર ઘોળી, અંગે ચરણાં ચોળી,
રાજ બિરાજે હો ને રાધા હરિ રમે.

ત્રીજે તાલ પખાજ ધડૂકે કને કને કઠતાળ,
ધુધરા લમકે હો ને રાધા હરિ રમે.

ઘોથે ચક્રમક દાણુ મોરલી શી શી ને શરણાયું,
ઝાંઝર જમકે હો ને રાધા હરિ રમે.

પાંચમે મોતી હેડે ભેતી સાંચી ને સાંચવલી,
હાથ પગે હીરા હો ને રાધા હરિ રમે.

છઠ્ઠે શેર સીંદુરનો સેથો, રજે સળેથી ભરીયો,
હાથ અરીસો હો ને રાધા હરિ રમે.

સાતમે સાયર ઉમટયા ને મછે ધર્યો અવતાર,
ગોકુળ ગઢમાં હો ને રાધા હરિ રમે.

આઠમે કાનડ અવતર્યા ને પ્રથમીના ઓધાર,
કુળ અજવાળાં હો ને રાધા હરિ રમે.

નવમે ન કરીશ નાગલા એની વાળી વીંટી ત્રોટી,
હલકે હીંચે હો ને રાધા હરિ રમે.

દસમે દદામા વાગીયા હરિ રાધા વરસું રીઝ્યાં
ઢાલ ધડુક્યા હો ને રાધા હરિ રમે.

એકાદશી અપવાસણી ને નદીએ નરમળ નાતી,
નીર નીતરી હો ને રાધા હરિ રમે.

બારમે બત્રીસાં ભોજન તેત્રીસવરણાં શાક
બઢવ જમજો હો ને રાધા હરિ રમે.

તેરમે તેડાં મોકલ્યાં રાધાજી વેગે પધારો,
મંદિર સૂનાં હો ને રાધા હરિ રમે.

ચૌદશ ચરણાં પે'રીયા ને સોળસે ગ્રામી માંચ,
રમવા ગ્યા'તાં હો ને રાધા હરિ રમે.

પંદર તિથિમાં વડી પુનમડી, ટીલી તપે લેલાડ,
સોળ કળાની હો ને રાધા હરિ રમે.

શ્રાવણનાં સંભારણાં

રાણે લીંબડો તે લાંબે પાંદડે,
રાણે વડલીયો ઘેર ગંભીર રે શ્રાવણ રેલીઓ.

ગોરાભાઈ તે ગામ સીધાવીઆ,
ઘેરવહુ ધાન ન ખાય રે શ્રાવણ રેલીઓ.

ગોરાંવહુ તે છાના કાગળ મોકલે,
ઘેર આવો નણુંદખાના વીર રે શ્રાવણ રેલીઓ.

ગોરી હું કેમ આવું એકલો,
મારા વેરીડે રાકી છે વાટ રે શ્રાવણ રેલીઓ.

તમારા વેરીને બંધાવું મશરૂ મોળીયાં,
તમે રાતવુઠા ઘેરે આવો રે શ્રાવણ રેલીઓ.

ગોરી હું કેમ આવું એકલો,
મારી આડે છે વસમી વાટ રે શ્રાવણ રેલીઓ.

તમારી વસમી વાટું સ્વામી દૂર કરું,
તમે રાતવુઠા ઘેર આવો રે શ્રાવણ રેલીઓ.

વીરો પાદર આંખ્યા ધરતી ધમધમી,
આંખ્યા આંખ્યા નણુંદખાનાં વીર રે શ્રાવણ રેલીઓ.

વીરો બબરે આંખ્યા ઘોડા હજીહણ્યા,
દીડા દીડા નણુંદખાના વીર રે શ્રાવણ રેલીઓ.

વીરો ખડીયામાં લાગ્યા ઝાલ ઝૂમણાં,
તમે પેરો માનેલી નાર રે આવણુ રેલીઓ.

નાથ હું કેમ પેરું એકલી !
મારી નાની નણુંદળા દુભાય રે આવણુ રેલીઓ.

વીર ચીતળથી મંગાવી ચુંદડી,
વીર પટોળીનો નવ રાખ્યો પાર રે આવણુ રેલીઓ.

તેણે નાનીબા નણુંદ મનાવીયાં,
રીઝ્યાં રીઝ્યાં નાની નણુંદીબા બેન રે આવણુ રેલીઓ.

૬૮

ને જાવા દઉં ચાકરી રે

આલમાં ઝીણી ઝખૂકે વીજળી રે

કે ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ

ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે !

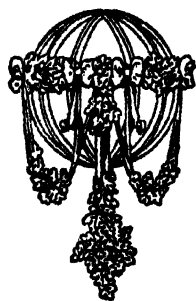
ભીંજાય હાથી ને ભીંજાય ઘોડલાં રે,

કે ભીંજાય હાથીનો બેસતલ સૂબો

ગુલાબી ! કેમ કરી જશો ચાકરી રે-આલમાં

ભીંભય મેડી ને ભીંભય માળીયાં રે,
 કે ભીંભય મેડીની બેસતલ રાણી
 ગુલાબી ! કેમ કરી જાશે આકરી રે—આજમાં

તમને વા'લી દરબારી આકરી રે
 કે અમને વા'લો તમારો જીવ
 ગુલાબી ! નૈ જાવા દઉં આકરી રે—આજમાં

ગુજરાત કાઠીઆવાડનું

લોક-સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

ધારા પહેલી : ૧-૦-૦

„ બીજી : ૧-૪-૦

„ ત્રીજી : ૧-૮-૦

„ ચોથી : „

„ પાંચમી : „

સોરઠી બહારવટીયા

બાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : ૧- ૦-૦

રઠીયાળી રાત

બાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : ૦-૧૨-૦

ચુંદડી (લગ્નગીતો)

બાગ પહેલો : ૦-૧૦-૦

„ બીજો : (દપાય છે)

સોરઠી સંતો

૦-૮-૦

હાલરડાં

૦-૪-૦

૦-૮-૦

ડાશીમાની વાતો

૦-૮-૦

ઠાઠાણી વાતો

૦-૮-૦

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર : બી. એસ. રેલ્વે.

સળંગ કપડાના પુંઠા માટે દરેક પુસ્તકની કી. ચાર આના વધારે.

